

Julens och Fastans träta – et svensk fastelavnsspil fra midten af 1400-tallet

Av Leif Søndergaard

Julens och Fastans träta.

205 Här effter star huru jwll och fasta the trättä

[Fastan]

Jach är skyldug först at mäla
konunga och biscopa sitin hele och sälä
jach är then som heter fasta
jach är wan wakta synd och lasta
5 then som sik wet wara brutlik
honum är radh at komma til mik

Julen

heter konung och biscop badhä
jach bedhis aff idher hielp och nadhä
jach är hon som heter jull
10 jach kryper ey for fasto j skiull
fasta wil mik wara mot
Herra konung war min bot
mik hopär at jach liffuer wäl
herra konung j warden min skäl
15 thet weth badhä fatik och rik
aldre warder fasta slik

¶ fastan

jach skal kenne tik än fägrä sinna
drikkä och ätä nokot swa minna
Sith ey lenge wid thit bord
20 gak och stundom och hör guds ordh

¶ jwlen

jach sigh tik fasta hwat thu gör
gak til prædican nw som för
lat mik sithiä widh min mat
fyll mit horn wi skilioms ey at

¶ fastan

25 man warder ther aff litit böt
at man täffkär offmykit söt
thu föder met krasom thin wanda buuk
och siälden är met syndhum siwk

¶ jwlen

mik thykker tik fasta wara skarp
30 och blek och mio och mager och jarp
thet skal nw gud withä giörst
hwar som fanga himmerikit först

¶ fastan

jach förer os en tolkan tima
latum alle waar bak at lima
35 wi skulom warom scriptefader mötä
och allä sina synder ödmiuklik bötä

¶ jwlen

thet är thin systlä scriptamal at hörä
 Sithiä j kirkio och ey annat görä
 komber jach thil thin langafredax nat
 40 mik thykker thet wara öffrit brat

¶ fastan

tha komber en som heter spak
 han skal swepas om thin bak
 thu giter ey tha vnt flyt
 thu gälder tha badhä gamalt och nyt

¶ jwlen

45 sannelik warder iach thäs war
 han swepis ey om min bak bar
 [. . .]

26 offmykit: alltför mycket
 27 krasom: skräp
 28 siälden: antagligen avskrivningsfel för "siälen"
 (Noreen)
 29 mik thykker: mig synes
 30 mio: tunn
 30 jarp: brun (om botdräkten)
 31 gjörst: till fullo
 33 förer: framför, berättar
 33 tolkan tima: lärotimma
 34 latum: låt oss
 34 waar bak at lima: risa vår bak
 37 systlä: syssla, arbete
 40 öffrit brat: rikligt
 41 spak: späkning (av kroppen)
 42 swepas om thin bak: slå dig i baken
 43 giter: gitter, mäktar
 43 vnt flyt: fly
 44 gälder: umgälla för, böta för
 45 thäs war: uppmärksam på det

Codex Verelianus, D 4 a, 1457, Kungl. Biblioteket, Stockholm.

Ordförklaring og textkritik:

- 1 mälä: säga
- 2 hele och sälä: friska och sunda (till kropp och själ)
- 4 wakta: vaka över
- 5 wara brutlik: ha förbrutit sig
- 6 radh: rädd
- 7 heter: förmodligen ett avskrivningsfel för "herre"
(G. E. Klemming, Erik Noreen)
- 8 bedhis aff idher: ber eder om
- 12 bot: tjänare
- 14 warden: antagligen avskrivningsfel för "warder":
vaktar, säkrar, drar försorg om
- 16 warder: blir
- 17 kenne tik: lära dig känna
- 17 än fägrä sinna: ännu vackrare tanke
- 18 swa: så
- 18 minna: mindre
- 20 gak: gå
- 21 sigh: antagligen avskrivningsfel för "sigher"
(Noreen)
- 24 skilioms ey at: skiljs ej från varandra
- 25 warder: får
- 25 böt: hjälp
- 26 täffkär: förtär, äter

I

Det svenske fastelavnsspil *Julens och Fastans träta*, som findes i Codex Verelianus fra 1457, er på flere måder enestående i europæisk kulturel sammenhæng. Internationale forskere har forlængst opdaget og indplaceret det svenske spil.¹ Derfor kan det virke ejendommeligt, at spillet ikke tidligere er gjort til genstand for nogen grundig behandling i svensk eller skandinavisk sammenhæng.

Julens och Fastans träta hører hjemme i den lange tradition af *fabliaux*, *débats*, *ba-tailles* og *Fastnachtspiele* fra 1200-tallet frem til 1700-tallet, der har striden mellem faste og fastelavn som tema. Men i modsætning til samtlige andre fortæl-

¹ Wilhelm Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas*, bd. 1 Mittelalter und Frührenaissance, fot. optryk N. Y. 1965, s. 462. Martine Grinberg et Sam Kinsler: "Les Combats de Carnaval et de Carême. Trajets d'une métaphore", *Annales ESC*, 38, 1, 1983, s. 90.

linger, digte, spil og malerier, hvor fastelavn/karneval diskuterer, strides eller kæmper mod fasten, er det i *Julens och Fastans träta* julen, der udfordrer fasten.

Julens och Fastans träta er første gang trykt af Gustaf Ljunggren i hans bog om *Svenska Dramat* fra 1864, hvor han også giver en kortfattet introduktion. G.E. Klemming udgiver teksten i *Svenska Medeltids Dikter och Rim* (1881–82), og denne udgave er med sin filologiske grundighed stadig standardudgaven. Alligevel nævnes spillet kun ganske kort i Schüch og Warburgs *Svensk Illustrerad Litteraturhistoria*, ligesom det bliver totalt forbigået af Richard Steffen i *Svenska Litteraturens Historia* (1919). Heller ikke i Lönnroths og Delblancs *Den svenska Litteraturen Från forntid till frihetstid* (1987) er spillet fundet værdigt til omtale. *Kulturhistorisk Leksikon för Nordisk Middelalder* (KLNLM) fra 1963 stiller en enkelt spalte til rådighed for Bo Beckman og *Julens och Fastans träta*.²

Jeg håber med denne artikel at give spillet dets velfortjente plads, ikke alene i svensk/skandinavisk litteraturhistorie, men også i drama-, kultur- og mentalitetshistorisk sammenhæng og i folkelivsforskningen, hvor spillet kan kaste lys over senmiddelalderen, der i mange henseender har været en miskendt periode.

Codex Verelianus på Kungl. Bibl. i Stockholm (med betegnelsen D 4 a) er et stort samlehåndskrift på 516 sider i buket folio-format. *Julens och Fastans träta*

starter nederst på s. 205 og fortsætter på s. 206 siden ned, ialt 46 linier. Foruden fastelavnsspillet rummer håndskriftet fem folkebøger, fire krøniker og en lille satirisk skæmtefortælling, der står umiddelbart foran *Julens och Fastans träta*. Spillet har været beregnet på opførelse, ikke læsning, og derfor har der ikke været behov for at give det en titel. Overskriften til spillet lyder i håndskriftet: "Här effter star huru jwll och fasta the trättä."

G.E. Klemming giver en grundig beskrivelse af dette og andre senmiddelalderlige svenske håndskrifter i forbindelse med sin udgivelse af *Svenska Medeltidskrønikor*.³ Han daterer hele håndskriftet til 1457 på baggrund af en angivelse s. 490: "mcdlvii⁰", netop hvor den første hånd afslutter *Tungulus* og en ny hånd kommer til. Men *Julens och Fastans träta* kan meget vel være væsentligt ældre, end placeringen i håndskriftet tyder på.

Gustaf Ljunggren betragter den bevarede tekst som en afsluttet helhed. Han anser ikke længden (46 linier) for at være nogen hindring, idet han henviser til ganske korte tyske dialog-spil. Bo Beckman opfatter derimod den bevarede tekst som et fragment – med rette.⁴ Spillet har ingen slutning. Tværtimod kan *spak*, der omtales i v. 41, opfattes som en figur i stykket, der vil dukke op for at deltage i handlingen. Julens sidste replik er kun på to vers, selv om samtlige andre replikker – bortset fra de to præsentationsreplikker – har fire vers.

² Gustaf Ljunggren: *Svenska Dramat* intill slutet af sjuttonde Århundredet, Lund och Kbh. 1864, s. 133–34. Henrik Schüch och Karl Warburg: *Svensk Illustrerad Litteraturhistoria*, 3. opl., Malmö 1985, s. 418. Bo Beckman, "Julens och fastans träta", KLNLM, VIII, Kbh. 1963, sp. 17–18.

³ G.E. Klemming: "Håndskrift-Beskrifning", *Svenska Medeltidskrønikor*, Sth. 1867, 68, SFSS, bd. 17.3, s. 243–82. Om Codex Verelianus s. 246–50.

⁴ Gustaf Ljunggren: *Svenska Dramat*, s. 134. Bo Beckman: "Julens och fastans träta", KLNLM, VIII, sp. 17–18.

I teksten findes enkelte sproglige ejendommeligheder, som G.E. Klemming og Erik Noreen gør opmærksom på i deres udgaver af *Julens och Fastans träta*.⁵ I håndskriftet står der "heter" – mens de begge i teksten angiver "herra" som det korrekte (v. 7). Hos Erik Noreen erstattes "sigh" (v. 21) og "siælden" (v. 28) i håndskriftet med henholdsvis "sigher" og "siälen" i den trykte tekst. Alle tre eksempler tyder på afskrivningsfejl i forbindelse med læsning af et tidligere håndskrift. Efter min opfattelse må også "warden" (v. 14) være en afskrivningsfejl for "warder", der giver langt bedre mening i passagen.

Også placeringen af de meget forskelligeartede tekster, som må stamme fra meget forskellige sammenhænge, umiddelbart i forlængelse af hinanden, tyder på, at spillet og de øvrige tekster i håndskriftet må være skrevet af efter ét eller flere tidligere svenske forlæg. I samme retning peger den fragmentariske form, som ikke giver mening, hvis spillet tænkes nedskrevet i forbindelse med en aktuel opførelse, men kun hvis det har været nedskrevet i en tidligere version, hvor slitage eller andet har ødelagt dele af dette oprindelige håndskrift. At der har eksisteret ét eller flere svenske forlæg, tenderer i retning af at skubbe tidspunktet for spillets oprindelse ned i den tidligste halvdel af 1400-tallet, måske slutningen af 1300-tallet, som Bo Beckman mener – med henvisning til sproglige kriterier, som han dog ikke præciserer nærmere.

II

Såvel de svenske som de europæiske forskere har store problemer med at placere *Julens och Fastans träta* gennemæssigt. Klemming kalder teksten for en dialog, og Creizenach følger ham, idet han taler om en "Zwiegespräch". Grinberg og Kinser mener, vi har at gøre med et dialogdigt (poème dialogué). Heinz Kindermann bevæger sig i en helt anden retning ved at placere det som en moralitet. Derimod er Ljunggren ikke i tvivl om, at stykket er et fastelavnsspil, og Schück er enig heri. Bo Beckman svinger mellem at betegne det som dialogdigt og fastelavnsspil.⁶

Efter min opfattelse er der ingen tvivl om, at *Julens och Fastans träta* er et spil, beregnet på at blive opført i forbindelse med overgangen fra julens og fastelavnens løsslupne verdslige periode til fastens bodsperiode. I spillet findes en række karakteristiske træk, der placerer det ikke kun som spil, men éntydigt som fastelavnsspil i den tyske tradition, mest udfoldet og samtidig koncentreret i Nürnberg.

Allerede replikangivelsen peger i den retning, men iøvrigt er overgangen til dialogdigte, som også kan fremføres, glidende. Bortset fra den første replik, der mangler en markering af, at det er Fastan, der taler, er alle andre repliker, som står i starten af linien i håndskriftet forsynet med angivelse af, hvem der har den pågældende replik. Fra den tredje replik

⁵ G.E. Klemming: *Svenska Medeltids Dikter och Rim*, Sth. 1881, 82, SFSS, bd. 25, s. 383–84. Erik Noreen: *Fornsvensk Läsobok*, Lund 1934, s. 106–08.

⁶ G.E. Klemming: "Håndskrift-Beskrifning", s. 247. Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas*, s. 462. Grinberg et Kinser: "Les Combats de Carnaval et de Carême", s. 90. Heinz Kindermann: *Theatergeschichte Europas*, I. bd., Salzburg 1966, s. 433. Ljunggren: *Svenska Dramat*, s. 134. Bo Beckman: "Julens och fastans träta", KLN, VIII, sp. 18.

understreges det endda af to parallelle linier i margenen ud for "jwlen" og "fastan" ved hver repliks begyndelse.

Ljunggren begrundet i sin korte introduktion til spillet, hvorfor han mener, vi har at gøre med et fastelavnsspil. Han henviser dels til den indledende hilsen: "konunga och biscopa sitin hele och sälä", dels til slutningen, hvor Fastan truer Julen med, at "han skal swepas om thin bak" i ægte fastelavnstil.⁷ Hilseformlen "sitin hele och sälä" findes i tilsvarende udformninger i de danske fastelavnsspil *Den utro hustru* og *Paris' dom* i forløberen Preco's indledende hilsen til publikum:

Helsel god dagh wenner kiære
J alle som her er innæ
edher reth alle heder och ære
bode mendt och quinnæ

(Den utro hustru, v. 1–4)

Hel seel god dag i wenner alle

(Paris' dom, v. 1)⁸

I personernes hilsen til hinanden i *Den utro hustru* bruges lignende vendinger. Nærmest hilseformlen i *Julens och Fastans tråta* kommer den gamle kællings hilsen til kvinden: "dotter min lille stat heel och seell".⁹ Første del af hilsen udtrykker ønsket om fysisk sundhed, mens den anden del tager sigte på den sjælelige tilstand.

I *Julens och Fastans tråta* er det ikke som i de to danske spil en forløber, der hilser tilskuerne og leder dem fra den sociale virkelighed, de befinder sig i, ind i faste-

lavnsspillet's fiktive univers. Henvendelsen til publikum foretages af Fastan, den første af de optrædende personer, der har en replik. Denne fremgangsmåde ligger helt på linie med fremgangsmåden i en række tyske fastelavnsspil, især de tidlige *Reihenspiele*, hvor den første person, der træder frem, starter med at bringe sin hilsen til de tilstedeværende på hele skuespil-trupens vegne.¹⁰

Også præsentations-formlen i *Julens och Fastans tråta* er typisk for en række fastelavnsspil, hvor personerne præsenterer sig selv: "jach är then som heter fasta" og "jach är hon som heter jull". I *Den utro hustru* præsenteres personerne på to andre måder, dels af forløberen Preco i prologen (for nogle personers vedkommende), dels af den foregående person umiddelbart før de træder frem første gang.

Derimod er fremgangsmåden med at præsenterer sig selv almindelig i de tidlige tyske spil. Størst interesse i denne sammenhæng har de to spil *Der Vasnacht und Vasten recht*, spil og Rosenplüts *Das spyl von der Vasnacht und Vassten recht, von sullczen und broten* på grund af deres tematiske fællesskab med det svenske spil. I det første af disse spil præsenterer fastelavnen sig: "Ich pins di Fasnacht." Og i det andet: "Wer ich Fastnacht lenger hie pliben."¹¹

Versemålet i *Julens och Fastans tråta* er som i de tyske og de to danske fastelavn-

¹⁰ *Reihenspiele* til forskel fra *Handlungsspiele*, se Eckehard Catholy: *Das Fastnachtspiel des Spätmittelalters*, Tübingen 1961.

¹¹ Adalbert von Keller: *Fastnachtspiele aus dem fünfzehnten Jahrhundert*, bd. 2, fot. optryk Darmstadt 1965, nr. 72, s. 624–27, og nr. 73, s. 628–31. Dieter Wuttke: *Fastnachtspiele des 15. und 16. Jahrhunderts*, Stuttgart 1978, s. 3–7. Rosenplüts spil gengives efter Wuttke.

⁷ Ljunggren: *Svenska Dramat*, s. 134.

⁸ Leif Søndergaard: *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder*. Om *Den utro hustru* og fastelavnsspillet's tradition, Odense 1989, s. 102. S. Birket Smith: *De tre ældste Skuespil*, Kbh. 1874, s. 43 og s. 68.

⁹ Leif Søndergaard: *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder*, s. 123, v. 373.

spil fra 1400-tallet og det tidlige 1500-tal knyttet verset, som har fire trykstærke stavelser med fri udfyldning ind imellem. På den måde nærmer spillet sig talesprogets varierede diktion. Rytmen i *Julens och Fastans träta* er trokæisk med en trykstærk første stavelse, som er med til at give de stridende parter udsagn forøget vægt. Rimstillingen er hele vejen gennem spillet parrim, som sammen med de afsluttede helmeninger for hver to vers danner coupletter. Hver replik består regelmæssigt af to coupletter, bortset fra de to præsentationsreplikker (og den sidste ufuldendte replik).

Det er ikke kun i kraft af formelle træk, at *Julens och Fastans träta* placerer sig som fastelavnsspil. Også dyrkelsen af de materielle behov og kontante fysiske omgangsformer, der kommer til udtryk i det svenske spil, er typisk for fastelavnsspillet værdigrundlag. Truslen om at slå i bagen i *Julens och Fastans träta* findes omtrent på samme måde i *Den utro hustru*, hvor Preco truer publikum til at forholde sig i ro:

Ho som segh nw ey holler med magh
ock ey thenne leeg wil mercke
jag skal slaa hanum paa syne bagh
saa at hans romppe skal vercke.¹²

I *Julens och Fastans träta* opfordrer Fastan til, at alle skal rise sig i bagen: "latum alle waar bak at lima", og i en senere replik strammes opfordringen til en trussel om, at Julen vil få ris i den bare bag, hvis den ikke spæger kroppen. Julen ønsker tværtimod at få lov til at sidde i fred med sin mad og fylde sit drikkehorn, som den under ingen omstændigheder vil skilles fra.

¹² Søndergaard: *Fastelavnsspillet*, s. 104, v. 37–40.

Julens och Fastans träta hører hjemme blandt de allerførste bevarede fastelavnsspil, både hvad angår det tidspunkt, de ser ud til at være blevet spillet, og det tidspunkt, hvor de er bevaret i håndskrift. Det ældste tyske spil, som dateres i selve håndskriftet, stammer fra 1461 – altså fire år efter det svenske håndskrift. Selv om forskere har forsøgt at datere Nürnberg-spil ved hjælp af historiske begebenheder, omtalt i teksten, har ingen med sikkerhed påvist spil fra før dette tidspunkt. Indicier peger i retning af, at nogle spil kan gå tilbage til 1440'erne, enkelte begyndelsen af 1400-tallet og et par stykker måske endda midten af 1300-tallet.¹³

Det virker sandssynligt, at *Das spyl von der Vasnacht und Vassten recht, von sullczen und broten*, som af mange forskere tilskrives Hans Rosenplüt, er skrevet og opført i slutningen af 1440'erne, fordi en fastedispensation for syge til at drikke mælk og spise æg og fedt fra pave Eugen IV til byen Nürnberg i 1445 omtales to gange i spillet.¹⁴ *Der Vasnacht und Vasten recht, spil*, der i mangt og meget minder om Rosenplüts spil, må placeres omkring samme tidspunkt.

Det er bemærkelsesværdigt, at de to eneste bevarede franske fastelavnsspil, det senmiddelalderlige *La dure et cruelle*

¹³ *Vier ungedruckte Fastnachtspiele des 15. Jahrhunderts*, hrg. F. Schnorr von Carolsfeld, *Archiv für Literaturgeschichte*, 3, Leipzig 1874, s. 1–25. David Brett-Evans: *Von Hrotvit bis Folz und Gengenbach. Eine Geschichte des mittelalterlichen deutschen Dramas, Zweiter Teil: Religiöse und Weltliche Spiele des Spätmittelalters*, Berlin 1975, s. 133–46. Gerd Simon: *Die erste deutsche Fastnachtspieltradition. Zur Überlieferung, Textkritik und Chronologie der Nürnberger Fastnachtspiele des 15. Jahrhunderts*, Hamburg 1970, s. 66–69.

¹⁴ Gerd Simon: *Die erste deutsche Fastnachtspieltradition*, s. 69.

bataille et la paix de Saint Pensard à l'encontre de Carême, skrevet af le Prince de la Basoche d'Issouldun og opført i Tours 1485 (bevaret i håndskrift fra 1490) og *Le Testament de Carmentrant* af Jehan d'Abondance fra 1540, begge hører hjemme i den særlige gruppe af fastelavnsspil, der behandler striden mellem fasten og fastens attributter på den ene side og fastelavnen/karnevallet/kødet på den anden side.¹⁵

Fra de skandinaviske lande kendes kun tre fastelavnsspil. Foruden det svenske spil findes der bevaret de to nævnte danske spil fra begyndelsen af 1500-tallet, *Den utro hustru* og *Paris' dom*, begge i et samlehandskrift fra Odense med årstallet 1531. *Den utro hustru* kan dateres med rimelig sikkerhed til det første årti af 1500-tallet, og *Paris' dom* hører i den foreliggende form hjemme omkring 1520, selv om kærnen i spillet går længe tilbage.

Allerede i 1447 omtales "ludos carnispriviales" i et dokument mellem to abbeder i Odense på en måde, som fortæller, at det har været almindeligt for skoleelever at spille fastelavnsspil på dette tidspunkt.¹⁶ Når vi samtidig tager fastelavnsspillet særlige betingelser i betragtning, dets stærkt tidsbestemte og lokale karakter, som ikke har tilskyndet til at optegne eller bevare spil i større målestok, må vi regne med, at de tre skandinaviske spil dækker over en levende og udbredt fastelavnsspil-tradition, i hvert fald fra et stykke ind i 1400-tallet og frem.

Martine Grinberg og Sam Kinser, som bringer et oversigt over 42 tekster med fastelavns og fastes strid som tema, deler traditionen op i tre perioder med 6 middelalderlige spil (1227–1380), 26 fra renaissance-reformations perioden (1450–1600) og 10 fra barok-neoklassik (1600–1793). De placerer det svenske spil i renaissance- og reformationstiden, selv om spillet i enhver henseende er typisk middelalderligt.¹⁷ De har med deres internationale overblik vanskeligt ved at tage højde for tidsmæssige forskydninger i periodiseringen mellem de forskellige lande. De skandinaviske lande træder først ind i reformations- og renaissance-perioden omkring 1520.

I øvrigt sætter renaissancen, reformationen og humanismen først og fremmest skel i den kirkelige og den lærde kultur, mens folkekulturen kun påvirkes i mindre omfang. Efter min opfattelse hører såvel de to tyske spil fra ca. 1450 og det franske fra 1485 hjemme i senmiddelalderen, bedømt ud fra den måde temaet behandles på i disse spil. Det afgørende snit i traditionen må stedet lægges ca 1500. Indtil dette tidspunkt er traditionen sammensat, mange tolkninger forsøges og det skifter, hvem der går af med sejren, Carnaval eller Carême. Omkring 1500 slår de moralsk-didaktiske tendenser definitivt igennem — og kun Carême optræder som sejrherre.

III

At Julen i det svenske fastelavnsspil står over for Fastan — i modsætning til fastelavn eller karneval i andre behandlinger af temaet — betyder på ingen måde, at

¹⁵ *Deux Jeux de Carnaval de la Fin du Moyen Age*, ed. Jean-Claude Aubailly, Paris/Geneve 1978.

¹⁶ *De tre ældste danske Skuespil*, udg. S. Birket Smith, Kbh. 1874, s. 12. Leif Søndergaard: *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder — om Den utro hustru og fastelavnsspillet tradition*, Odense 1989, s. 53–54.

¹⁷ Martine Grinberg et Sam Kinser: "Les Combats de Carnaval et de Carême", s. 65.

det svenske spil falder uden for den europæiske tradition. I det episke franske digt *La Bataille de Caresme et de Charnage* (Slaget mellem faste og fastelavn) fra slutningen af 1200-tallet kommer netop Noël, julen, den betrængte Charnage tillandsætning. Noël's indsats betyder, at Charnage sejrer, og Caresme må – bortset fra den 40 dage lange fasteperiode – fortrække resten af året.¹⁸

Fra Norwich i det østlige England findes vidnesbyrd om, at Jule-figuren deltager i et fastelavnsoptog på fastelavns tirsdag 1443 (eller efter andre kilder: Paulus' omvendelsesdag 28. jan.). Utilfredse medlemmer af bagerlavet med John Gladman, udklædt som Father Christmas, i spidsen benytter lejligheden til i ly af maskering og udklædning at gøre oprør mod prioren ved Norwich Cathedral og abbeden for et nærliggende kloster, som har forsøgt at lukke to af byens møller, som bagerlavet er afhængig af.¹⁹

I senmiddelalderlig tidsregning har jul og fastelavn en tendens til at glide over i hinanden. Der er forskellige opfattelser af julens sluttidspunkt i de nordiske lande, svingende fra 4–5 dage over Hellig tre Konger til fastens indtræden.²⁰ På den anden side fastsættes fastelavnsperiodens start i forskellige sammenhænge til: fastelavns søndag (flæskesøndag), fastelavns onsdag (i ugen før askeonsdag), kyndelmisse, Hellig tre Konger (epifani), juledag eller endog Mortens dag 11.

nov.²¹ Ud over den korte fastelavns-termin på tre dage, evt. en uge, regnes der med en lang fastelavnsperiode, der er mere eller mindre identisk med den lange juleperiode.

Den franske fastelavns-forsker Gaignebet passer den lange jule/fastelavnsperiode ind i en periodisering af året, som deles op i 40-dages perioder. Forud for julen går en 40 dages faste-periode, der starter Mortens dag – med festen Mortens aften, undertiden kaldt "lille fastelavn", som forberedelse til julefasten. Efter fastelavn følger langfasten i 40 dage op til påsken med askeonsdag som første fastedag.²²

Mellem de to faste-perioder falder jule/fastelavnsperioden, som tillader de verdslige aktiviteter: retshandlinger, afregning af økonomiske mellemværender og ikke mindst festlige udfoldelser. Denne periode betragtes teoretisk som en 40-dages periode, selv om fastens indtræden i ekstreme tilfælde kan falde så sent som 10. marts. Det betyder, at perioden i praksis kan strække sig over den dobbelte tid.

I den tidligste del af perioden falder *narre-festen* (festum stultorum), som der kun findes detaljerede vidnesbyrd om fra senmiddelalderen i Frankrig. Festen udspiller sig i de lavere dele af det kirkelige hierarki, enten på De uskyldige børns dag 28. dec. eller en af de efterfølgende dage frem til Hellig tre Konger. Hele kirkens hierarkiske magtstruktur vendes på hovedet, idet der vælges en narre- eller

¹⁸ Grégoire Lozinski: *La Bataille de Caresme et de Charnau*, Paris 1933, s. 21–24, v. 508.

¹⁹ Anthony Gash: "Carnival against Lent: The Ambivalence of Medieval Drama", *Medieval Literature, Criticism, Ideology and History*, ed. David Aers, Brighton 1986, s. 74–98, s. 85.

²⁰ Lily Weiser-Aall og Andr. Seierstad: "Jul", KLN VIII, sp. 6–17.

²¹ Siegfried Wagner: *Der Kampf des Fastens gegen die Fastnacht*. Zur Geschichte der Mässigung, München 1986, s. 23.

²² Claude Gaignebet: *le carnaval*, Paris 1974, s. 17–39 og s. 173.

drengbiskop, som alle gejstelige skal adlyde denne dag.

Samtidig gør de laveste dele af kirken grin med hele den kirkelige liturgi. De lirer messen af på en skingrende falsk måde. De holder vrøvleprædikener, hvor latin og nationalsproget blandes sammen i en makaronisk forvirring. I stedet for velduftende røgelse bæres stinkende stoffer rundt i kirken. De synger obskøne sange, ofte fulgt op med obskøne fagter og gestikuleren. De drejer velsignelserne, så de enten kommer til at lyde som rene banaliteter eller bliver vendt parodisk om til forbandelser. Undertiden — mest i den sidste del af senmiddelalderen — går de i optog rundt i byen, med masker og udklædt med tøj omvendt på, i kvinde-tøj eller dyreskind.²³

Fra de skandinaviske lande kendes kun ét vidnesbyrd om disse lavkirkelige udskjelser fra den danske dronning Christines hofholdningsregnskab 1508–09, hvori der står: "Item en rinsk guldene jwlebispnen altera die circumcionis domini 1509 udi Othense domina commisit" (Ligeledes en rhinsk gylden til jwlebispnen giver herskabet i Odense på andendagen for Herrens omskæring 1509).²⁴

Det interessante er i denne forbindelse julebispnen, som kan være identisk med den biskop, Fastan i *Julens och Fastans tröta* henvender sig til. Når Julen anmoder kongen om at tjene ham og om at hjælpe ham med at opnå sin ret er der sandsynligvis tale om en udklædt fastelavnskonge, valgt af unge til fastelavn,

som sammen med andre udklædte og maskerede deltager i fastelavnsløjerne.

I Frankrig vælger de unges *confréries* (broderskaber) i senmiddelalderen hvert år på *mardi gras* (svensk: fettisdag) i fastelavn en karnevalskonge, som står i spidsen indtil næste fastelavn, og som især har til opgave at organisere karnevallet og ungdommens andre fester. Undertiden vælges også karnevalsprins og -abbed. Den omtalte "biscopa" i det svenske spil kan måske være valgt på tilsvarende måde til fastelavn. På De uskyldige børns aften 27. dec. vælges en *roi des enfants* (barnekonge), som har til opgave at "faire le royaume", d.v.s. åbne den karnevalseske periode i overensstemmelse med den lange karnevals-cyklus.²⁵

Fastelavnskongen omtales i Sverige hos Peder Månsson i hans *Barnabok*, der er skrevet i begyndelsen af 1500-tallet som en fri oversættelse og bearbejdelse efter Erasmus Rotterdamus. Det er bemærkelsesværdigt, fordi omtalen ikke findes hos Erasmus og derfor må udspringe af en svensk kulturel sammenhæng. Peder Månsson skriver: "Vm så wore gulspann, kädior, purpur, kläder och annor dyrhet gör konungh, tha äro och the konunga som så prydas i fastolekenom."²⁶

Det svenske vidnesbyrd om fastelavnskongen og det danske om julebispnen dokumenterer, at traditionen for at fejre jule- og fastelavns-perioden med at vælge forskellige autoritets-personer i parodiske udgaver også kendes i Skandinavien. At dømme efter tiltalen i *Julens och Fastans tröta* har de spillet en væsentlig rolle,

²³ Jacques Heers: *Fête des Fous et Carnavals*, Paris 1983, s. 105–89. Siegfried Wagner: *Der Kampf des Fastens gegen die Fastnacht*, s. 93–96.

²⁴ *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 309.

²⁵ Martine Grinberg: "Carnaval et société urbaine XIVe–XVIe siècles: le royaume dans la ville", *Ethnologie française*, vol 4, 1974, s. 215–44, s. 218–20.

²⁶ Peder Månsson: *Barnabok*, Peder Månssons *Skrifter*, utg. Robert Geete, Sth. 1913–15, s. 666.

selv om det på grund af kildematerialets yderst begrænsede omfang næppe er muligt at sige ret meget om traditionens konkrete udformning i de skandinaviske lande.

Julens och Fastans tråta giver ingen tydelige fingerpeg om, i hvilken social sammenhæng, det har været spillet. Bo Beckman slår uden videre fast, at det er opstået i det middelalderlige standssamfund med dets købmands- og håndværkergilder. Spillet har efter hans opfattelse bidraget til underholdningen i forbindelse med lavs- og gildesfester til fastelavn.²⁷

Det kan være, at Beckman rammer rigtigt, selv om han helt mangler dokumentation. En henvisning til den tyske fastelavnsspil-tradition er ikke tilstrækkelig. Det er korrekt, at håndværkere spiller for håndværkere i Nürnberg, men i Lübeck er det derimod patriciere med tilknytning til bystyret, der tager initiativ til opførelse af fastelavnsspil med moralsk indhold på vogne, som køres rundt i byen for et publikum, bestående af byens borgere i bred almindelighed.²⁸ I Danmark har peblinge eller degne (yngre og ældre skoleelever) fra Odense Vor Frue skole opført *Den utro hustru* og *Paris' dom* for byens håndværkerlav i forbindelse med deres lavsdrik til fastelavn.

I dansk sammenhæng er der mange vidnesbyrd fra gildes- og lavsskråer om, at gilderne og lavene har holdt lavsdrik,

d.v.s. fest, i fastelavnstiden. Det kniber mere for Sveriges vedkommende, hvor langt færre lavsskråer findes bevaret. I 1463 pålægger byråd og borgmestre i Stockholm Sct. Gertruds-brødrene at flytte deres drik fra fastelavn og pinse til 2. søndag efter Mikkels dag. Smedesvendene i Stockholm holder ifølge lavsskråen fra 1479 samdrik to gange om året til fastelavn og valborgsmesse.²⁹ Det er, hvad der formentlig findes bevaret af kildemateriale – og det tillader næppe at slutte, at lav og gilder er opførelsessteder for *Julens och Fastans tråta*.

La bataille de saint Pensard a l'encontre de Caresme, som er skrevet af prinsen for La Basoche i Issouldun, har sandsynligvis været opført i forbindelse med fastelavnstiden i en af ungdommens *confréries*. Fra Sverige og de skandinaviske lande iøvrigt kendes den type organisationer ikke. Derimod findes et brev fra ærkebiskop Jacob Ulfsson til abedisse Katarina i Sko kloster 5. feb. 1509, hvori ærkebispnen opfordrer abedissen til at påse, at "(...) ther gar alt skælige til meth the lekar the barn plæge haffua ther inne, swa at thet ey i nagen matte sker moth eder regla."³⁰ C. Silfverstolpe, som bringer oplysningen, tolker "lekar" som fastelavnsspil.

Hvis denne tolkning er rigtig, og "lekar" ikke blot henviser til fastelavnsløjer i almindelighed, men specielt til fastelavnsspil, betyder det, at også *Julens och Fastans tråta* kan høre hjemme i denne sammenhæng. Den opfattelse støttes af,

²⁷ Bo Beckman: "Julens och fastans tråta", KLNLM, VIII, sp. 18.

²⁸ Rüdiger Krohn: *Der unanständige Bürger*. Untersuchungen zum Obszönen in den Nürnberger Fastnachtspielen des 15. Jahrhunderts, Darmstadt 1974, s. 88–94. Werner Lenk: *Das Nürnberger Fastnachtspiel des 15. Jahrhunderts*. Ein Beitrag zur Theorie und zur Interpretation des Fastnachtspiels als Dichtung, Berlin 1966, s. 8–19. W. Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas*, I, s. 428.

²⁹ C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen*, bd. 1–2, Kbh. 1895–1904. *Småstycken på Fornsvenska*, samlade af G.E. Klemming, Sth. 1868–1881 s. 316. *Skrå-Ordningar*, samlade af G.E. Klemming, Sth. 1856, SFSS, bd. 13, s. 63.

³⁰ C. Silfverstolpe: "Ett ord om medeltidens fastlags-spel", *Sammlaren* nr. 10, 1889, s. 165–66.

at det er i lavkirkelige sammenhænge, traditionen med valg af julebisp hører til — mens fastelavnskongen snarere fungerer i sækuler sammenhæng. På baggrund af de få og usikre kilder må vi holde muligheden åben for, at *Julens och Fastans tråta* kan have været opført enten ved håndværkerlavenes fastelavnstævner eller i forbindelse med lavkirkelige kredses fastelavn-udfoldelser.

Det er kulturhistorisk interessant, at riset nævnes i et spil, der har været opført i fastelavnperioden. Fasten taler mod slutningen af fragmentet to gange om, at vi skal rise oss: "latum alle waar bak at lima", og at Julen vil blive riset, hvis han ikke går i kirke, besøger sin skriftefar og øver bod: "tha komber en som heter spak / han skal swepas om thin bak." Her fungerer riset som et bods-instrument, som middel til at dæmpe kroppens lyster. Men i og med at det optræder i fastelavnssammenhæng, kan vi måske ane oprindelsen til fastelavnriset.

I det danske fastelavnsspil *Den utro hustru* fra det første årti af 1500-tallet truer Preco den, der ikke hører ordentligt efter spillet: "jeg skal slaa hanum paa syne bagh / saa at hans romppe skal vercke." Det er formodentlig et (fastelavn)-ris, han truer med. Ellers er det normalt at "klappe" rygstykkerne, enten med de bare næver eller med en kølle, briks eller knippel.³¹ At kniplen/køllen/briksen har hørt med til fastelavnstudstyret, ved vi fra dronning Christines hofholdningsregnskab, hvor der i 1509 bogføres en udgift: "Item I sk. fore I knepell till en pebling at drage i fastelaudent met."³²

I senmiddelalderen optræder riset ikke kun som religiøst bodsinstrument, men

også sammen med ferlen som attribut for skolemesteren. I Danmark kendes billedlige fremstillinger af skolemestre med ris og ferle, dels på et kalkmaleri fra Tuse kirke i det nordvestlige Sjælland, dels udsåret på en kirkestol i Tunø kirke, hvor Århus Latinskoles rektor, Morten Børup, afbildes med greb (hans opvækst på landet), ferle (hans stilling som rektor) og ris (hans lærergerning). Riset knyttes her specielt til den almindelige lærers opgave som hører.³³

Når Preco i *Den utro hustru* griber riset og truer de tilstedeværende med "ris i rumpen", har han så at sige vristet det ud af hænderne på autoriteterne, kirke og skole. Her har riset virket disciplinerende, henholdsvis som bods- og afstraffelses-instrument. I stedet vendes det nu mod autoriteterne. Det får symbolsk betydning ved at formidle et oprør mod de selv samme autoriteter under de særlige vilkår, fastelavnen giver.

IV

Mindst to af dem, der er til stede under opførelsen af *Julens och Fastans tråta* har været udklædt — som konge og biskop. Sandsynligvis har også andre været i udklædningstøj og maskering. Vi kan også regne med, at de to protagonister i spillet har været klædt ud i passende dragter, som har fremstillet julens (fastelavnens) og fastens karakteristiske træk.

Hvordan Fastan har set ud, kan vi få en fornemmelse af via den karakteristik, Julen giver af sin modstander. Fasten er en tynd, mager og bleg figur, klædt i bodsdragt med en afdæmpet brunlig farve. Beskrivelsen minder i mangt og meget om den udformning Bruegel giver sin fas-

³¹ Søndergaard: *Fastelavnsspillet*, s. 103–04.

³² *Dronning Christines Hofholdningsregnskab*, s. 312.

³³ Carl E. Jørgensen: *Skolemester og hører*, Kbh. 1965, s. 8 og s. 11.

te-figur i billedet *Strijd tussen Carnaval en Vastentijd* (1559).³⁴ Fasten hos Bruegel er netop en tynd, bleg og skarpskåren figur i blålig bodsdragt med bikube på hovedet. Han sidder på en vogn, hvor der er strøet brød, og holder selv en bageplade med et par små fisk. Over for ham sidder fastelavnsfiguren, en tyk mand overskrævs på en øltønde, anbragt på en slæde (vinternen). Han har en postej med kyllingeben stikkende op på hovedet og holder et spid med grisehovede, kylling, kotelet og pølse.

Bruegel maler i forlængelse af en tradition, der går tilbage til Hieronimus Boschs fremstilling af samme tema fra omkring 1500, formentlig langt længere tilbage. Hos Bosch symboliseres fastelavnen ikonografisk af et grisehoved og en pølse på spid, mens fasten udtrykkes billedligt i form af en fisk. Frans Francken sætter i sin fremstilling fra midten af 1500-tal fastelavnens pølser og kager over for fastens forskellige slags fisk.³⁵

I *Julens och Fastans tråta* omtales mad og drikke i generelle vendinger: Julen vil have lov til at sidde ved sin mad og til at fylde sit drikkehorn. Det fremgår af Fastans kritiske kommentar i den efterfølgende replik, at "offmykit söt", søde sager til overmål, indgår i Julens fortæring. Når Fastan taler om Julens "wanda buuk", tyder det på, at Julen meget vel kan have lignet Bruegels fastelavns-figur.

Fra 1500'erne stammer ikke kun Bruegels maleri, men også Wouter Verhees nederlandske fastelavnsspil *Een Tafelspel van de Vasten en de Vastenavond*. Heri præ-

senterer fastelavnen sig: "Eet en drinckt, dat is mijn fundament" (Æde og drikke, det er mit grundlag) og senere: "Ick prijs een pannekoeck of en reine wafele" (jeg priser en pandekage og en ren vaffel).³⁶ I Bruegels maleri ser vi bag fastelavnsfiguren på tønden netop en kvinde, der bager vaffler. Pandekager og vaffler kan være nogle af de mange søde sager, Julen fortærer i *Julens och Fastans tråta*.

I modsætning til det svenske spil, der taler om mad og drikke uden at specificere nærmere, går de tyske spil anderledes konkret til værks. Begge de tyske spil er retsspil, hvor fasten og fastelavnen falbyder deres respektive produkter. I Rosenplüts *Das spyl von der Vasnacht und Vassten recht, von sullczen und broten* (ca. 1450) tilbyder fastelavnen dommerne (og publikum) sylte og kødboller, flæskesteg og høns – mens fasten vil give brød, sild og løg.

Det franske stridsspil *La bataille de saint Pensard à l'encontre de Caresme* (1485) nøjes ikke med en socialrealistisk skildring som det tyske spil. I det franske *jeu de carnaval* beskrives et veritabelt slag mellem Charnau (kødets repræsentant) og Caresme (faste) i spidsen for hver sin hær. På Charnau's side står bl. a. en række rådgivere med komiske allégoriske navne, afledt af mad og æderi i fastelavnsperioden: Leschebroche (spidslikker), Tirelardon (flæsketyv) og Appetitfriand (appetit efter lækre sager). Caresmes tilhængere har tilsvarende navne, der henviser til fasten: Vuydeboyer (tarmreuser), Maisgre doz (magerryg) og Lasdejeuner.

³⁴ C. Gaignebet: "Le combat de Carnaval et de Carême de P. Bruegel (1559)", *Annales ESC*, 27, 1, 1972, s. 313–45.

³⁵ Dietz-Rüdiger Moser: *Fastnacht – Fasching – Karneval*, München 1986, s. 30–31.

³⁶ Wouter Verhee: *Een Tafelspel van de Vasten en de Vastenavond, Het nederlandsche Kluchtspel van de 14^e tot de 18^e eeuw*, dor J. van Vloten, 1 Deel, Harlem 1878, s. 206–15.

Eva Kimminich tyder det sidste navn som "Frühstückmüde" (træt af morgenmad)³⁷. Men det skal snarere tolkes som "træt af at faste", understreget af navnets opdeling i personlisten forud for selve spillet: Las-de-jeuner. Forstået på den måde får navnet en ekstra ironisk dimension: én der er træt af at faste på fastens side. Det må ende med nederlag for fasten og sejr for fastelavnen.

I *La bataille de saint Pensard à l'encontre de Caresme* bliver der givet så mange antydninger, at Jean-Claude Aubailly har været i stand til at tegne scenebilledet og.³⁸ Til den ene side ser vi Charnau med "grasse ceinture", siddende på en tønde, assisteret af sine folk. Til den anden side Caresme på en stol, "garnye de merlus et harens sorets." Spillet foregår under Bacus' auspicer med Bacus selv anbragt på et "Paradis surélevé", som er "garny de barilz et bouteilles." I forgrunden et køkken, hvor der bliver lavet mad. Vi kan i den forbindelse tænke på Bruegels "la cuisine grasse" og "la cuisine maigre".³⁹

I en historisk periode, hvor sult og hungersnød til stadighed er yderst nærværende trusler, kan det ikke undre, at materielle goder indtager en fremtrædende plads i den folkelige forestillingsverden. Eustache Deschamps svælger i sin ballade *Contre le Carême* fra ca. 1380 i beskrivelser af mad, ikke mindst kød: okse- og fårekød, kalve- og lammekød, agerhøns og kapuner, gede- og grisekød, smør, æg, ost og meget andet.⁴⁰ I det

engelske digt *Land of the Cockayne* (Slaraffenland) fra 1300-tallet formuleres forestillingen om landet, der bugner af mad i overflod, og hvor alle kan ikke alene spise sig mætte, men foræde sig. Også denne forestilling giver Bruegel billedligt udtryk.⁴¹

I det danske fastelavnsspil *Den utro hustru* beder forløberen Preco om noget at drikke, før han og hele fastelavnstruppen går igen. En række tyske fastelavnsspil slutter med en anmodning om mad og drikke eller penge til den gruppe, der har opført spillet.⁴² *La bataille de saint Pensard à l'encontre de Caresme* indeholder en række scener, hvor Charnaus lejr holder drikkegilde. Midt i spillet bliver der serveret suppe for Caresmes folk, mens Charnaus lejr kan svælge i et helt trug med kød og pølser.⁴³ Allerede i et tidligt engelsk spil *Dame Sirith* (fra slutningen af 1200-tallet), som har mange træk fælles med de senere fastelavnsspil, anmoder Dame Sirith i sin afsluttende *quête* om penge. Og hvad der er nok så bemærkelsesværdigt: hun bliver midt i spillet bevertet med brød, kød og vin. I sin tak beder hun Herren, der fastede i 40 dage, om at belønne sin velgører, der disker op med mad og drikke.⁴⁴

I hvert fald de danske og de tyske fastelavnsspil — muligvis flere — er blevet spillet i forbindelse med håndværkerlavenes fastelavnshaver, hvor der er blevet ædt og drukket. Og det er meget vel tænkeligt, at Dame Sirith i det engelske spil,

³⁷ Eva Kimminich: *Des Teufels Werber*. Mittelalterliche Lasterdarstellung und Gestaltungsformen der Fastnacht, Frankfurt aM, Bern, N.Y. 1986, s. 127.

³⁸ Jean-Claude Aubailly: *Deux Jeux de Carnaval*, s. XV.

³⁹ *L'opera completa di Bruegel*, pres. Giovanni Arpino, Milano 1981, no. 42.

⁴⁰ G. Lozinski: *La Bataille de Caresme et de Charnau*, Appendice VII, s. 196–97.

⁴¹ *L'opera completa di Bruegel*, no 70.

⁴² Leif Søndergaard: *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder*, s. 127.

⁴³ Jean-Claude Aubailly: *Deux Jeux de Carnaval*, s. XVIII og s. 29.

⁴⁴ *Dame Sirith, Early Middle English Verse and Prose*, eds. J.A.W. Bennet and G.V. Smithers, Oxford 1968, s. 77–95, v. 312–26.

Charnaus og Caresmes folk i det franske og Julen i det svenske inden for spilllets fiktive rammer faktisk har spist og drukket.

De allegoriske træk kommer tydeligt til udtryk i tidlige *batailles*, hvor faste og fastelavn står over for hinanden i spidsen for hver sin hær af tilhængere. I det franske stridsdigt *La Bataille de Caresme et de Charnage* fra slutningen af 1200-tallet kæmper en lang række af fastelavnens fødevarer med kylling i spidsen mod fastens spiser under ledelse af fisk. Juan Ruiz skildrer i en passage i sit episke digt *Libro de buon amor* (Bogen om den gode kærlighed) fra Spanien ca. 1330 et slag mellem don Carnals hær, bestående af forskelligt fjerkræ, og donna Quaresimas styrker af fisk.⁴⁵

Set i litteraturhistorisk sammenhæng fungerer disse *batailles* som parodier på højmiddelalderens *chansons de geste*, heltekvad med skildringer af berømmelige slag og heroiske helte. Samtidig følger de i deres allegoriske udformning en afgørende dimension til. De allegoriske figurer henviser ikke kun til bestemte tidsperioder eller konkrete fødevarer, men fremstiller forskellige sider af to verdensanskuelser, normsæt og tankemåder i konflikt.

Det svenske fastelavnsspil *Julens och Fastans tröta* hører ikke hjemme i *bataille*-traditionen. Nok henter det ligesom de tyske stridsspil og det franske *jeu de carnaval* fra slutningen af 1400-tallet sit tema fra de romanske *batailles*. Men temaet bearbejdes efter nye tiders og nye steders behov.

I løbet af 1300-tallet og det tidlige 1400-tal bliver fastelavnen knyttet til bykulturen, hvad enten det sker i tilknytning til gildernes og lavenes stævner, fester arrangeret af ungdommens organisationer eller lavkirkelige kredse. I disse kredse træder behovet for festlige udfoldelser i stedet for de gejstlige lærdes kultur, som lægger vægten på det skrevne og læste ord, ofte på latin, og adelskulturen, hvis æresbegreber og forestillinger om tapperhed i høj grad er knyttet til heroisk optræden på slagmarken og høvisk optræden iøvrigt. Derfor er det naturligt, at det gamle tema overføres til den nye genre: fastelavnsspillet, som indgår i byernes festkultur og bedre svarer til ønsker og behov i disse nye sammenhænge.

Samtidig tones det allegoriske ned og det socialrealistiske vinder frem. I det franske spil fra 1485 optræder ikke længere allegoriske figurer, som personificerer fastens og fastelavnens spiser. Her er det faktiske personer, håndværkere med tilknytning til fødevarerproduktion og -handel: sukkerbager, fjerkræhandler, slagter og grillkok, der optræder ved siden af personer med parodiske madnavne, der står over for hinanden. Selve slaget betyder ikke længere så meget, mens forberedelser, diskussion mellem rådgiverne og afsendelse eller modtagelse af sendebud indtager en dominerende plads.

I de tyske fastelavnsspil løses konflikten ikke på slagmarken, men ved retslige instanser i overensstemmelse med bestræbelserne i byerne — især fra ledende købmandskredse — på at skabe ordnede, regulerede og kontrollerede forhold. Faste og fastelavn fremlægger hver deres fortrin for dommerne, og deres (samt publikums) sympati ligger overvejende hos fas-

⁴⁵ Juan Ruiz: *Libro de buon amor*, ed. Raymond J. Willis, Princeton 1972, s. 294–333.

telavnen, selv om dommen ikke er entydig. Det er fastelavnens værdier, der i det væsentlige stemmer overens med håndværkernes levevis i byerne, hvor tilfresstillingen af de materielle behov for mad og drikke, seksuelle og fysiske udfoldelser står i forgrunden.

Udviklingen forløber ikke éntydigt. Fra den schweiziske by Zittau kender vi et stridsspil, hvor fastelavnens og fastens attributter, henholdsvis Wurst (pølse) og Hering (sild) har fået selvstændigt liv. I dette spil fra 1505 optræder de som antagonist i en kamp, der ender med, at pølsen ryger i et trug, der forestiller helvede.⁴⁶ I *Le Testament de Carmentrant* (Kødrepræsentantens testamente), skrevet 1540 af Jehan d'Abundance, optræder Ognons (løg) og Haren (sild) på fastens side og personer med parodiske madnavne på fastelavnens side.⁴⁷ Med andre ord: de allegoriske elementer forsvinder langt fra ud af traditionen, selv om den i hovedstrømmen nærmer sig det realistiske.

Det svenske fastelavnsspil befinder sig på stor afstand af de tidlige stridsspil, men i *Julens och Fastans tråta* er protagonisterne stadig allegoriske figurer. Også spak (spægelse) skal muligvis opfattes som allegorisk figur. I hvert fald præsenteres spak stikordsagtigt som en person, der skal træde frem i spillet: "tha komber en som heter spak". Nye personer præsenteres ofte på den måde i *Den utro hustru*. Desværre slutter fragmentet omtrent på dette sted i håndskriftet.

De allegoriske figurer sættes ind i soci-

alrealistiske omgivelser, der præges af den sammenhæng, *Julens och Fastans tråta* spilles i. Julen sidder med sin mad og sine drikkevarer, formentlig bænket ved et bord. Bænk, bord, spisebrik og drikkehorn hører til de meget få rekvisitter, der bruges i fastelavnsspillene, uanset om der spilles i gildes- eller lavshuset, på kroen eller i en af de rigeste lavsmedlemmers storstue, sådan som vi kender fra Tyskland og Danmark, eller i klostrets refektorium.⁴⁸

Mens de materielle goder spiller en stor rolle i *Julens och Fastans tråta* på linie med de tyske og danske spil, er de obskøne kropslige udtryk af sexuel eller fækal art, som både de tyske og de danske fastelavnsspil i almindelighed svælger i, næsten totalt fraværende her. Kun truslen om ris i Julens "bak bar" peger i den retning. Men det er bemærkelsesværdigt, at heller ikke de to tyske spil eller for den sags skyld det franske spil indeholder grovheder af den art. Det tyder på, at den særlige gruppe fastelavnsspil, som stridsspillene mellem fastelavn og faste udgør, kun koncentrerer sig om de udskejelser, der knytter sig til indtagelsen af mad og drikke, og ikke underlivets seksuelle og fækale udtryk.

Som i de tyske retsspil fremlægger Julen og Fastan deres synspunkter, samtidig med at de kritiserer modparten. Begge appellerer til den udklædte konge og biskep. Julen klarest idet den beder om hjælp og nåde og fornyr sin henvendelse specielt til (fastelavns)kongen, som han anmoder om at skaffe retfærdighed. Betyder det, at afgørelsen om, hvem der skal tilkendes sejren, lægges over til de to

⁴⁶ Dietz-Rüdiger Moser: *Fastnacht – Fasching – Karneval*, s. 32.

⁴⁷ Jean-Claude Aubailly: *Deux Jeux de Carnaval*, s. 71 – 87.

⁴⁸ Torben Krogh: *Ældre dansk Teater*, Kbh. 1940, s. 321 – 29.

valgte: (dreng)ebiskoppen og (fastelavns)kongen? Eller lægges dommen i Guds hånd med Julens ord: ”thet skal gud withä giörst/hwar som fanga himmerikit först”?

I modsætning det franske spil, hvor forberedelserne til slaget står i centrum, og de tyske spil, hvor retshandlingen er det dominerende, bliver diskussionen afgørende i *Julens och Fastans träta*. Ved at behandle konflikten i en diskussion placerer det svenske spil sig i forlængelse af *débat*-genren, der har rødder helt tilbage til Aesops fabel om striden mellem forår og vinter.⁴⁹

I middelalderen bliver genren populær fra 1100-tallet til at bearbejde problemer og modsætninger i dialogisk form. Det kan være problemer af verdslig art som i *Disputoison du vin et de l'iave* (Ordstrid mellem vin og vand) og *Débat du vieil et du jeune* (Debat mellem den gamle og den unge). Og det kan være religiøse spørgsmål som i *Disputatio inter Animam et Corpus* (Diskussion mellem sjæl og legeme) fra begyndelsen af 1200-tallet.⁵⁰

Det religiøse stridsdigt om sjælen og kroppen findes i en svensk bearbejdning, *Kroppen och Siälens träta*, fra 1430'erne. Her anklager sjælen umiddelbart efter dødens indtræden kroppen for at have ført et udsvævende og syndigt liv – men kroppen svarer igen med at bebrejde sjælen, at den ikke har styret kroppen bedre under livet på jorden.⁵¹

Julens och Fastans träta kan tolkes ind i samme religiøst-moraliske kontekst: Julen som allegorisk figur udtrykker krop-

pens behov – mens Fastan på sin side repræsenterer de åndelige værdier, der er knyttet til sjælen.

Den tidligste kendte behandling af temaet om fastelavns og fastes strid er Guido Fabas *Invectiva contra Carnisprivium et Quaresima* (Anklage mod fastelavn og faste), en *débat*, indlagt i de latinske prosabreve *Rota nova* (Det nye hjul). Heri retter Carnisprivium en anklage mod Quaresima for at bedrage verden på en måde, så alle foragter den. Quaresima på sin side fremhæver sine dyder og angriber Carnisprivium for at være kilde til uorden, krig og forbrydelser.⁵²

Julens och Fastans träta ligner hverken denne eller andre *débats*. Heller ikke blandt de kendte *batailles* eller behandlinger af motivet fastelavns og fastes strid fra andre genrer kan vi udpege nogen umiddelbar kilde til det svenske fastelavnsspil. Det udelukker ikke, at *Julens och Fastans träta* kan have haft et eller flere forlæg i den europæiske tradition, som er blevet bearbejdet og tilpasset lokale svenske forhold. Det er almindeligt gennem hele middelalderen, at motiver kan vandre over det meste af Europa, enten ved at latinske tekster kopieres eller ved at national-sproglige tekster oversættes og/eller bearbejdes. Forholdet mellem kopi og selvstændigt originalt arbejde kan svinge stærkt. Iøvrigt spiller det en underordnet rolle for bedømmelsen af teksten eller spillet, som bliver vurderet først og fremmest på sin brugsværdi i den konkrete sammenhæng, mens forfatteren og hans indsats glider i baggrunden.

⁴⁹ Catholy: *Das Fastnachtspiel*, s 319.

⁵⁰ Jean-Claude Aubailly: *Le Monologue, le Dialogue et la Sottie*, Paris 1976, s. 469 og s. 535.

⁵¹ Bo Beckman: ”Kroppens och Själens träta”, KLNLM, IX sp. 444–46.

⁵² Siegfried Wagner: *Der Kampf des Fastens gegen die Fastnacht*, s. 49.

V

Den ældste kendte kilde til viden om fastelavn og fastelavnsspil stammer fra 1142, da Benedikt, korherre ved Sct. Peter i Rom, blandt fire senromerske kalender-fester, som stadig fejres på dette tidspunkt, nævner "ludus carnevarii". Dette vidnesbyrd dokumenterer, at fastelavnen har rødder tilbage til de romerske lupercalier, som holdes i februar måned.⁵³ Og endnu vigtigere: at fastelavnen i sin oprindelse er hedensk og ikke kristen, som en række forskere med Dietz-Rüdiger Moser i spidsen påstår.⁵⁴

Fastelavn har ikke — som fasten — nogensomhelst plads i den kristne verdensorden. Den kan ikke begrundes med henvisning til bibelske skriftsteder. Fastelavnen er udsprunget af et folkeligt festbehov. Det udelukker på ingen måde, at kristne elementer vinder indpas i løbet af traditionsudviklingen — ligesom hedenske årstidsritualer og spredt tankegods fra antik litteratur øver en vis indflydelse. Det er karakteristisk, at den folkelige middelalderkultur, som den kommer til udtryk i fastelavnperioden, er åben, uafsluttet, modsætningfyldt og inkonsistent, fordi det afgørende er, om dens tankemønstre formidler en umiddelbar forståelse af den verden, middelaldermennesket lever i. Derfor kan folkekulturen optage elementer fra vidt forskellige sammenhænge.

Heroverfor står kirken med sin (i princippet) afsluttede, konsistente tilværelsesopfattelse, hvor alt tildeles sin bestemte, skarpt afgrænsede plads. Den kristne *ordo* er en fast verdensorden, præget af énty-

dighed og klarhed, stabilitet og harmoni, balance og proportion. Men den verdensopfattelse, som kirken bygger på, bliver konstant udfordret af hedenske folkekulturer, og kirken tvinges til at tage udfordringerne op, enten ved at bekæmpe dem eller ved at forsøge at inddæmme, afsvække og indpasse dem i sin systembygning. Kampen om fastelavnen eller striden mellem fastelavn og faste bliver et af de vigtigste felter, hvor sammenstødet mellem kirkekultur og folkekultur finder sted, hvor kirkekulturen forsøger at integrere folkekulturen, og hvor folkekulturen på sin side forsøger at gøre sig uafhængig og skabe et frirum.

I 1207 overværer pave Innocens III i Rom et fastelavnsspil. Her henrettes dyr, der personificerer de forskellige laster i overensstemmelse med den kristne allegorese, offentligt som en form for *rite de passage*, der skal bane vejen fra fastelavn til faste. Det didaktiske allegoriske spil lægger op til, at mennesket skal dræbe lasterne i sig for at gå rensat ind til et bodfærdigt liv i fasteperioden.⁵⁵ I videre forstand afspejler spillet kirkens ønske om at eliminere fastelavnskulturen og kropskulturen.

Middelalderens forestilling om dydernes og lasternes kamp går tilbage til Prudentius' epos *Psychomachia* fra 405. Her kæmper dyderne på den ene side og lasterne på den anden side om herredømmet over menneskets sjæl. Kombineret med Augustins dichotomiske syn på *civitas dei* contra *civitas diaboli* danner Prudentius' *psychomachia*-motiv grundlaget for højmiddelalderens teologisk begrundede moralopfattelse. Kampen mellem de gode og de onde kræfter, dyderne og

⁵³ Siegfried Wagner: *Der Kampf des Fastens gegen die Fastnacht*, s. 90.

⁵⁴ Dietz-Rüdiger Moser: *Fastnacht — Fasching — Karneval*, München 1986.

⁵⁵ Eva Kimminich: *Des Teufels Werber*, s. 8 t s. 268.

lasterne, om menneske-sjælen fritager ikke mennesket for selv at tage et moralsk ansvar. Et overmål af synder og laster i forhold til dyder og gode gerninger betyder, at vægtskålen på dommens dag vil tippe ned til djævlens fordel. På en række sengotiske kalkmalerier i Skandinavien ser vi netop sjælevejnings-motivet: ærkeenglen Michael i færd med sin sjælevejning, der afgør, om sjælen skal ende i himmerig eller helvede.⁵⁶

I *Julens och Fastans tråta* fremstiller Fastan sig selv som den, der er vant til at våge over synder og laster. Jo større synder, der er begået, jo større bod må synderen forberede sig på at øve. Derfor: ”then som sik wet ware brutlik/honum är radh at komma til mik”. Fastans udtalelse virker som en trussel eller advarsel, møntet på de tilstedeværende tilskuere.

Muligheden for *metanoia* (omvendelse) i fransiskansk forstand står dog åben: det er muligt at vende sig fra det onde – kødets, verdens og djævlens fristelser – og gennem anger og bod nå frem til at leve et liv i overensstemmelse med gudsrigetets etisk-religiøse krav, bl. a. som de formuleres i dyds-begrebets tre teologiske dyder og fire kardinal-dyder. Det er netop en rituel omvendelse af den art, kirken lægger op til ved overgangen fra fastelavn til faste, hvor mennesket skal lægge de kødelige lyster bag sig og gennem bodsøvelser og ritualer askeonsdag rense sig og gøre sig parat til at gå ind i fasteperioden.

Fastan opfordrer Julen til at vende sig fra de materielle kropslige behov, som betyder, at sjælen bliver syg af synd. I stedet bør Julen hengive sig til bodsøvel-

ser ved at rise sin bag og spæge sin krop. Julen bør også skrifte sine synder og gå til gudstjeneste. Fastan retter formelt sin opfordring til Julen, men i realiteten tager den didaktisk sigte på publikum. I det svenske spil realiseres begge sider af *metanoia*-begrebet: overgang (og dermed omvendelse) fra en tidsmæssig periode (fastelavnen) til en anden (fasten) – og (opfordringen til) omvendelse fra et lastefuldt liv til et liv med dyden som ledetråd.

Det voldsomme ritual-drab på lasterne er i *Julens och Fastans tråta* afløst af en moralsk appel om at slå ind på dydens vej. Fastan lægger ikke op til noget totalt opgør med kroppens behov. Den opfordrer Julen til at drikke og æde mindre, til ikke at fortære for meget sødt og til at gå i kirke ”stundom” for at høre Guds ord. Spillet tilkender Julen en plads i den kristne verdensorden. De kropslige behov, der hører julen til, skal ikke elimineres totalt. Derimod skal udskejelserne og overdrivelserne bekæmpes for at skabe balance mellem kroppen og sjælen. De kropslige behov anerkendes, men kun i begrænset omfang, i kontrolleret form og i en begrænset tidsperiode.

De forskere, der udelukkende bygger deres tolkninger af fastelavns og fastes strid på middelalderteologien og dens verdensopfattelse, får uoverstigelige problemer med at forklare, hvorfor fastelavn i mange tilfælde kan gå ud af konfrontationen som definitiv sejrherre. Især Dietz-Rüdiger Moser – og med ham Eva Kimminich og Sigfried Wagner – gør meget ud af at begrunde fastelavnens placering i den kristne verdensorden og dens funktion inden for rammerne af den kirkelige liturgi.⁵⁷

⁵⁶ Knud Banning: ”Michael vejer en sjæl”, *Danske Kalkmalerier*. Gotik 1375–1475, no. 43.

⁵⁷ Dietz-Rüdiger Moser: *Fastnacht – Fasching – Karneval*, s. 29–48.

De mener, at fastelavnen har en didaktisk funktion. I fastelavnen bliver lasterne synlige – og dermed nemmere af erkende og bekæmpe. Fastelavens moralske opgave bliver *negativ didaxe*: den viser synder og laster, der hører *civitas diaboli* til, og som derfor skal besejres. Men set inden for rammerne af denne tolkningsmodel må det være muligt modsat at slutte, at hvis fastelavnen går endegyldigt af med sejren, betyder det, at stridsdigtet eller -spillet forfejler sit didaktiske mål.

Vi må derfor konkludere, at Mosers, Kimminichs og Wagners tolkninger kun slår til over for den del af traditionen, der udspringer af kirkelige sammenhænge. Derimod forhindrer deres identifikation med den kristne teologi, at de kan forstå og forklare den side af traditionen, der hører hjemme i sækuler sammenhæng, og som behandler det samme motiv ud fra helt andre værdier og normer, en helt anden etik og æstetik. Traditionen i sin helhed kan ikke subsumeres under ét begrebsapparat. Den er sammensat og kompliceret og må forstås i sin kompleksitet.

I *La Bataille de Caresme et de Charnage* fremstilles baron Charnage positivt, fordi han deler sin velstand med sine undersåtter. Han optræder som en god feudalherrer – i modsætning til Caresme, der ikke under sine folk livets materielle goder. Helt i overensstemmelse med denne fordeling af sympatien går Charnage til slut af med sejren. I denne *bataille* er det feudalsamfundets forhold mellem lensherre og vasal og de gensidige forpligtelser i dette forhold, der står i centrum – ikke teologiske problemer. Undersåtterne kæmper for lensherren, som til gengæld sikrer sine undersåtter materielt og socialt. Digtet giver en samfundsmæssig

og politisk kritik af kirkens rolle som lensherre, fordi kirken sørger så dårligt for sine undergivne og dermed ikke opfylder sine forpligtelser.

Også Juan Ruiz' *Libro de buon amor* gennemses af feudalsamfundets livsformer og værdisæt. Konflikter løses i kamp, hvor den stærkeste og bedste sejrer. Don Carnals tropper skejer ud fastelavns tirsdag ved at æde og drikke sanseløst, så det er en smal sag for donna Quaresimas folk at overrumple dem. Don Carnal kastes i fængsel og idømmes en hård straf. Dog lykkes det ham at komme fri til påske med hjælp fra don Amor, og han bliver modtaget i folkelig triumf, mens donna Quaresima må flygte til Det Hellige Land.⁵⁸ Hvis digtet var sluttet med don Carnals fængsling og bod, ville det have tjent et didaktisk formål – i overensstemmelse med kirkens moralkodex. Med ved at lade don Carnal slippe fri distancerer Ruiz sig fra denne kodex til fordel for en sækuler livsform. Efter Grinbergs og Kinsers mening kan der ikke udpeges nogen vinder i striden. Tværtimod indgår der en række sociale parametre, som bløder antinomien mellem de to helte op og skaber en kompleksitet.⁵⁹

En tilsvarende kompleksitet kan vi finde i de tyske fastelavnsspil. Heller ikke her er det muligt at udpege fasten eller fastelavnen éntydigt til sejrherre. I *Das spyl von der Vasnacht und Vassten recht, von sullczen und broten* beklager Fasnacht, at Fasst har fordrevet hende, så hun ikke længere kan give publikum/dommerne (euch) kødmat. Fasst vil derimod gerne lære dem at kende Gud og holde hans

⁵⁸ Juan Ruiz: *Libro de buon amor*, s. 294–333.

⁵⁹ Grinberg et Kinser: "Les Combats de Carnaval et de Carême", s. 71–72.

bud. De fire første dommere hælder overvejende til at støtte fastelavnen, den ene går endda så vidt som til at sige, han hader fasten. Men den sidste dommer, der afsiger den endelige dom, kritiserer både fasten og fastelavnen – fordi der aldrig er ro, når den hersker – og ender med et afbalanceret kompromis, hvor han i stedet priser Ostern: her vender de muligheder, fasten har berøvet, tilbage, men uden fastelavnens udskejelser.

Begge de tyske spil hører hjemme i Nürnberg. De har været spillet i forbindelse med håndværkernes fastelavnstester af håndværkere. De fire første dommere i Rosenplüts spil udtrykker netop, hvad håndværkerne mener om faste og fastelavn, og vi bliver ikke ladt i tvivl om, at de foretrækker fastelavnen med dens udfoldelsemuligheder frem for fasten og dens restriktioner. Håndværkernes levevis, der præges af fysisk arbejde for at sikre de materielle fornødenheder, kommer til udtryk i drømmen om overflod af mad og drikke, som formuleres i fastelavnens figur.

Hvis vi tolker den femte dommers kompromis i lyset af de sociale, politiske og kulturelle forhold i Nürnberg i midten af 1400-tallet, kan vi forstå kompromisset som en indrømmelse fra håndværkerne til bystyret. Nürnbergs byråd domineres af de ledende købmandsfamilier, som kontrollerer (eller forsøger at kontrollere) fastelavnsløjerne gennem forbud, restriktioner og tilladelser. Indrømmelsen – som findes tilsvarende i epilogen til mange af Nürnberg-spillene – tager sigte på de verdslige autoriteter, snarere end de gejstlige. Der er ikke meget tilbage fra de tidlige religiøst-moralske behandlinger af temaet. Eckerhard Catholy og Rüdiger Krohn, som begge tager fas-

telavn og fastes strid op i en større sammenhæng, pointerer, at den åbne slutning i de to tyske spil er vigtig, fordi den skal animere tilskuerne til selv at tage stilling til problemerne.⁶⁰

I *La bataille de saint Pensard à l'encontre de Caresme* tager Charnau afsked i stykets slutning, idet han understreger, at han vil vende tilbage efter fyrre dage for at fordrive Caresme resten af året. I *La bataille de Caresme et de Charnage* bliver der sluttet fred på de vilkår, at Caresme skal forlade landet efter seks uger og tre dage for at tage på ferie uden at vende tilbage, så folk derefter selv kan bestemme, om de vil spise kød eller fisk.

Netop det åbne og uafsluttede, det mangfoldige og flertydige er karakteristisk for den senmiddelalderlige folkekultur – i modsætning til kirkens dualisme, der altid snævres ind til ét didaktisk moralsk formål: askesen, beherskelsen af de umiddelbare behov. Iøvrigt peger Rolf Johannsmeier på, at vi ikke skal forestille os én folkekultur, men en broget vrimmel af forskellige folkelige kulturer.⁶¹

Umiddelbart set handler kampen mellem fastelavn og faste om overgangen fra én periode til en anden i årets løb. Ved at knytte overgangen fra fastelavn til faste sammen med overgangen fra vinter til forår bliver det muligt at se de rituelle træk i fastelavnsceremonierne som udløbere af tidligere *rites de passage*. Fra skåen for Guds Legems Lav (Papegøjelavet) i Aalborg fra 1441 kender vi ceremonien med at ride sommer og vinter, som også beskrives hos Olaus Magnus i tekst og

⁶⁰ Eckerhard Catholy: *Das Fastnachtspiel des Spätmittelalters*, s. 198–99. Rüdiger Krohn: *Der unanständige Bürger*, s. 101–02.

⁶¹ Rolf Johannsmeier: *Spielmann, Schalk und Scharlatan. Die Welt als Karneval: Volkskultur im späten Mittelalter*, Hamburg 1984, s. 13.

billede (1555).⁶² Netop overgangene anses i store dele af middelalderen for at være farlige og sårbare tidspunkter, hvor det gælder om at være forsigtig og udføre sine analogiske ritualer, der følger skiftene i årstiderne.⁶³

Fasten må altid gå af med sejren, hvis vi følger kalenderen kronologisk. Alligevel ender fastelavnen i mange tolkninger som sejrherre – eller stillingen forbliver uafgjort – eller der indgås en form for kompromis, f. eks. ved at afgangen lægges ud til publikum på de fremlagte præmisser. Undertiden indtræder der en peripeti, et vendepunkt, der vender op og ned på styrkeforholdet. I *La bataille de Caresme et de Charnage* er Charnage stærkt trængt, men da Noël dukker op, vender krigslykken, og Charnage sejrer.

I *Julens och Fastans tröta* kan striden tolkes i retning af en kamp mellem frådseri og afholdenhed. Bo Beckman ser Julen som repræsentant for dødssynden *gula*, mens Fastan som *abstinentia* danner det moralske modstykke.⁶⁴ Selv om det svenske fastelavnsspil er fragmentarisk, peger denne tolkning i retning af, at Fastan må gå af med sejren. Hvis denne udlægning holder, bliver lavkirkelige kredse samtidig det mest naturlige opførelsesssted: her kan kirkens moral-dannelse sættes ind mod de verdslige fristelser, som den ikke har nogen mulighed for at kontrollere i håndværkerlavene.

Men det er vanskeligt definitivt at afgøre, hvor *Julens och Fastans tröta* skal place-

res i traditions-udviklingen, fordi vi hverken kender spillets slutning eller spillestedet. Det er langt fra givet, at Fastan vil gå af med sejren, selv om Julen er trængt i defensiven i den del af spillet, der er bevaret. Muligheden for at der intræder en peripeti, som vender op og ned på styrkeforholdet, kan ikke udelukkes her, især ikke hvis spillestedet er håndværkerlavenes fastelavns-fester. I sin første replik slår Julen på, at hun kan tilbyde publikum mad, drikke og udfoldelser, samtidig med at hun minder om, at sådan bliver fasten aldrig. Det er et argument, der bringer dommernes og publikums sympati over på fastelavnens side i de tyske fastelavnsspil.

Den tidligste omtalte franske moralitet *Les jeux des sept vertuz et des sept péchieurs mortels* (spillet om de syv dyder og de syv dødssynder), som blev spillet i Tours 1390, har formentlig handlet om kampen mellem dødssynder og dyder. Hos William Dunbar i hans *Dance of the seven deidly synnis* (De syv dødssynders dans) dukker dødssynderne op 16. feb. 1507, dagen før fasten begynder. På den måde knytter han dødssynderne til fastelavn.⁶⁵ Her er vi inde den didaktisk-moraliserende periode i traditionsudviklingen.

Tolkningsmulighederne er mangfoldige og sammensatte. Martine Grinberg mener, at kalenderen er et socialt produkt, hvis litterære fremstillinger er underkastet kulturelle udviklingstendenser og forandringer i mentaliteterne, især i tidsopfattelsen.⁶⁶ I forlængelse heraf kan vi opfatte de forskellige udlægninger som en *kamp om kalenderen*. Denne kamp

⁶² Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, ed. C. Nyrop, bd. 1, 1899–1902, s. 622. Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus*, Roma 1555 (fot. optryk).

⁶³ C. Clemen: "Der Ursprung des Carnevals", *Archiv für Religionswissenschaft*, XVII, s. 139–59.

⁶⁴ Bo Beckman: "Julens och Fastans tröta", *KLNM*, VIII, sp. 18.

⁶⁵ Eva Kimminich: *Des Teufels Werber*, s. 58, s. 280 et s. 50.

⁶⁶ Martine Grinberg: "Carnaval et Société urbaine à la fin de XVe Siècle, *Les Fêtes de la Renaissance*, III, Paris 1975, s. 547–53

er i videre forstand en kamp om, hvordan traditionen skal fortolkes.

Kalenderen er ikke bare "tom" eller tiden bare "tid". De forskellige perioder i årets løb er ladet med betydninger, og det gælder ikke mindst fastelavn og faste. Derfor bliver det afgørende, hvordan kalenderen tolkes: lægges vægten definitivt på fasten, som afløser fastelavnen?⁶⁷ eller vender fastelavnen tilbage til påske – evt. i modificeret udgave? sættes fastelavnen til 3–4 dage mod fastens 40 dage – eller overgås fastens 40 dage af fastelavnen i bred forstand (ret til at spise kød) resten af året?

I de tilfælde, hvor kalenderen tolkes på den sidstnævnte måde, træder Charnage ind i Carnavals sted som antagonist til Carême. Det er ikke længere fastelavn og faste i snæver forstand, der står over for hinanden, eller spørgsmål om en tidsmæssig overgang. Monique de Lope skelner ud fra Arnold van Gennep mellem *personnification cyclique*, den folkelige opfattelse af overgangen fra fastelavn til faste, og *personnification périodique*, de gejstliges mere abstrakte opfattelse.⁶⁷

Selv om Monique de Lope undervurderer den folkelige forestillingsevne, kan hendes begreb om *personnification périodique* danne udgangspunkt for en videre tolkning. Charnage og Carême personificerer ikke kun tidsrum i kalenderen, men to grundforskellige livsprincipper: det karnevaleske i bredere forstand – sådan som Bachtin definerer det – over for det asketiske.⁶⁸

For en del behandlinger af temaet slår denne karakteristik endda ikke til. Faste er i middelalderen ikke ensbetydende med totalt spiseforbud, men kun afholdenhed i forhold til animalske produkter – og den korrekte betegnelse er i stedet: fyrme. Vi ved fra beskrivelser af gejstlige selskaber i fasteperioden, at det ikke ligefrem er askese, der har præget dem. Alskens lækre fiskeretter har været sat på bordet – så mange, at frådseriet har dannet skydeskive for satirer og skæmtedigte, bl. a. det svenske skæmtedigt *Abotum alium skemptan myklä* om en abbed, der fylder sig med fiskespiser, fra samme håndskrift som fastelavnsspillet.⁶⁹ Derfor kan det ikke undre, at beskrivelsen af fastens spiser undertiden kammer over i den retning, f. eks. hos Deschamps.

I de fleste litterære fremstillinger af fastelavns og fastes strid træder det tidsmæssige aspekt i baggrunden – og det afgørende bliver de to værdigrundlag, der er knyttet til henholdsvis fastelavn og faste, og som bliver konfronteret på stadig nye måder i stadig nye sammenhænge. I de enkelte stridsdigte og -spil og i traditionen som helhed udspiller der sig en kulturkamp mellem to verdensanskuelser: en kirkelig, kendetegnet ved askese og åndelighed, og en sækulær, kendetegnet ved kropslighed og livsudfoldelse.

Med andre ord: der eksisterer ikke én, men mindst to grundforskellige strømninger i traditionsudviklingen. Den kirkelige udlægning, hvor fasten bærer de værdier, der sejrer, kontrasteres af sækulære fortolkninger, hvor sympatien ligger hos fastelavnen. Det kan være tolkninger, der udspringer af feudal sammenhæng,

⁶⁷ Monique de Lope: "La Bataille de Charnage et Quaresme: texte littéraire et rite", *La Fête en question*, eds. Karin Gürtler et Monique Saefati-Arnaud, Montreal 1979, s. 68–79.

⁶⁸ M. Bachtin: *L'Oeuvre de F. Rabelais et la culture populaire au moyen âge et sous la renaissance*, Paris 1970.

⁶⁹ *Prosadikter från Sveriges Medeltid*, utg. G.E. Klemming, Sth. 1887–89, s. 353–55.

eller tolkninger, der hører hjemme i byerne med tilknytning til håndværkerne og deres kulturelle udfoldelser.

Martine Grinberg og Sigfried Wagner gør ud fra hvert sit udgangspunkt opmærksom på, at fastelavn/karneval fra 1500 ikke længere optræder som sejrende part i striden. Den proces, som Wagner kalder "Geschichte der Mässigung" (mådeholdets historie) er slået definitivt igennem på dette tidspunkt. Hagen Bastian påviser, at den moraliserende tendens præger fastelavnsspillene allerede fra 1470'erne.⁷⁰

For Wagner er der tale om en langsigtet civilisationsbevægelse, hvor det asketiske princip (driftsundertrykkelsen) sætter sig igennem over for fastelavnens umiddelbare driftstilfredsstillelse. Med reformationen afskaffes askesen ikke – tværtimod ophøjes den til livsprincip.⁷¹ Dermed bortfalder relevansen af fastelavn og fastes strid som tolkningsmodel i grunden. Alligevel overlever traditionen i et par hundrede år, nu altid med didaktisk moralsk sigte i overensstemmelse med det sejrende asketiske princip.

Det kan i høj grad diskuteres, om driftsundertrykkelse er identisk med civilisationsudvikling. I hvert fald opleves udviklingen af den brede befolkning som autoriteternes (de verdslige såvel som de gejstlige) voksende disciplinering, kontrol og undertrykkelse af væsentlige sider i deres livsudfoldelse, som gennem senmiddelalderen er kommet til udtryk ikke mindst i fastelavnperioden. Askesen

bliver middel til kontrol, ikke kun af fysiske behov og omgangsformer, men også social kontrol i bredere forstand.

VI

Selve det svenske stridsspils tilstedeværelse kan tages som et udtryk for, at begge kulturelle strømninger, den kirkelige såvel som den sækulære, findes i Sverige. Ellers ville det ikke have nogen mening at opføre eller nedskrive spillet. Uanset om de folkelige sækulære elementer i *Julens och Fastans tråta* skal opfattes som positive udtryk for en folkekultur, eller de skal forstås som negativt ladede laster, der skal tages afstand fra ud fra en kristen moral- og værdiopfattelse – så er de til stede i stykket.

Vi ved også fra de få bevarede svenske lavsskråer, at der har været holdt lavstævner i fastelavnperioden. Til forskel fra de fastende stævner, hvor løbende forretninger, stridigheder mellem brødrene m. m. er blevet ordnet, har lavene holdt fest (lavsdrik) til fastelavn. Fra danske skråer ved vi, at der er blevet danset og sunget, ædt og drukket – og de svenske lav har næppe stået tilbage for de danske på det punkt. I Danmark er de to bevarede fastelavnsspil blevet spillet i forbindelse med lavstævner i fastelavnugen. *Julens och Fastans tråta* og andre fastelavnsspil kan meget vel have været spillet i Sverige i samme anledning.

Lavsskråerne og fastelavnsspillet lader os ane, at der findes en folkelig svensk kulturtradition, som ikke hidtil har været anerkendt i svensk kultur- og litteraturhistorie. I Lönnroths og Delblancs *Den svenska Litteraturen* fra 1987 nævnes det svenske spil slet ikke, og end ikke muligheden for en folkelig kultur ved siden af

⁷⁰ Hagen Bastian: *Mummenschanz*. Sinneslust und Gefühlsbeherrschung im Fastnachtspiel des 15. Jahrhunderts, Frankfurt aM 1983, s. 33–51.

⁷¹ Wagner: *Der Kampf des Fastens gegen die Fastnacht*, s. 175.

den klerikale og den høviske tages i betragtning.⁷²

Trods de ekstremt få bevarede kilder er der ingen tvivl om, at vi må regne med en tredie kulturstrømning i senmiddelalderen med tilknytning til byerne, deres købmænd og håndværkere. *Julens och Fastans*

⁷² Lars Lönnroth och Sven Delblanc: *Den svenska Litteraturen*. Från forntid till frihetstid, Sth. 1987, s. 24–32.

träta hører enten hjemme i denne kultur-sammenhæng – eller beretter indirekte om dens tilstedeværelse.

Ud over at være epokegørende i europæisk sammenhæng som stridsspil mellem jul og faste, kan det svenske fastelavnsspil åbne for en ny opfattelse, der anerkender tilstedeværelsen af en folkekultur i senmiddelalderens Sverige – eller i hvert fald omridset af den.

Zusammenfassung

”*Julens och Fastans träta*” – *Der Streit zwischen Weihnacht und Fasten* – *ein schwedisches Fastnachtsspiel*

Das Fastnachtsspiel *Julens och Fastans träta* ist in einer Handschriftensammlung aus dem Jahr 1457 (Codex Verelanus, D 4 a, Kungl. Biblioteket, Stockholm) bewahrt geblieben. Vermutlich aber geht das Spiel zurück auf die Anfänge des 15. Jh. Es gehört einer langen europäischen Tradition von *Batailles, Débats, Fabliaux*, Streitgedichten und Fastnachtsspielen aus dem 13. Jh. an. Das schwedische Spiel ist bemerkenswert, zum einen, da es, im Verhältnis zur deutschen Fastnachtsspieltradition, so früh placiert werden kann, zum anderen, da es Weihnacht und nicht Fastnacht, Karneval oder „das Fleisch“ ist, die als Antagonist zu Fasten auftritt.

In dem spätmittelalterlichen Zeitbegriff gibt es eine Tendenz, die Weihnachts- und Fastnachtsperiode ineinander übergehen zu lassen, sodass die Weihnachtszeit sich über die Heiligen-Drei-Königtage hinaus hinwegstreckt, und die Fastnachtszeit ihrerseits sich rückwärts über die „verrückte Woche“ bewegt und schon bei Weihnachten oder beim Heiligen-Drei-Königtage anfängt. Martine Grinberg und Sam Kinser, die 42 Texte aufzählen, die das Thema der Streit zwischen Fastnacht und Fasten behandeln, placieren *Julens och Fastans träta* in der Reformations/Renaissanceperiode – aber das schwedische Spiel ist in jeder Hin-

sicht typisch (spät)mittelalterlich. Die Reformationsbewegung setzt in Skandinavien, mit einiger Zeitverschiebung, erst um 1520 ein.

Grinberg/Kinser verstehen das Spiel als ein „poème dialogue“, ganz in Übereinstimmung mit Creizenach, der von einem „Zwiesgespräch“ spricht, während Heinz Kindermann es zu den Moralitäten gehörend zählt. *Julens och Fastans träta* ist eindeutig ein Fastnachtsspiel mit Replikanweisungen, Zwischenfragen ans Publikum, Präsentationsformeln und einer Behandlung des Themas, die charakteristisch ist für den Genre der Fastnachtsspiele.

Das Spiel ist leider nur in Fragmenten bewahrt (46 Zeilen mit Knittelvers in Couplets), weshalb es unmöglich ist, zu entscheiden, wer als Sieger hervorgeht. Fasten ist in der Offensive, aber an anderen Stellen in der Tradition trifft eine *Peripetie* ein, die das Machtverhältnis umdreht, was auch hier nicht ausgeschlossen werden kann. Wir können auch nicht mit Sicherheit sagen, ob das Spiel im Zusammenhang mit den Fastnachtsfesten der Handwerkerzünfte aufgeführt wurde, wie in Dänemark, oder ob es einem niederkirchlichen Kreis angehört.

Das Spiel wendet sich an König und Bischof, vermutlich an den verkleideten Fastnachtskönig und den

Weihnachtsbischof, die von einzelnen skandinavischen Quellen her bekannt sind. Fasten wird als eine bleiche, magere Figur im Büsserhemd dargestellt (ungefähr wie auf den Bildern von Bruegel), während Weihnacht sich verschwenderisch mit Essen und Süßigkeiten füllt und sich nicht von seinem Trinkhorn trennen will.

Ohne Rücksicht darauf, ob nun *Julens och Fastans tråta* einem niederkirchlichen Kreis angehört oder den Handwerkerzünften, dokumentiert das Spiel die Existenz einer säkularen Fastnachtstradition aus dem 15. Jh., die grossen Wert legt auf Lebensgenuss und materielle Dinge im Gegensatz zu den asketischen Idealen der Kirche. Gerade im Streit zwischen Fastnacht und

Fasten stossen die zwei Hauptströmungen in einem Kulturkampf aufeinander, der um 1500 mit dem jeweiligen Sieg und der Lobpreisung der Askese als Prinzip endet. Danach ist es nur Fasten, der siegt.

Laut Dietz-Rüdiger Moser u. a. dient die Darstellung der Laster während der Fastnacht als *negative Didaktik*: die Laster werden veranschaulicht, damit wir sie besser erkennen und eliminieren können. Aber die Handwerker, denen der Spielraum für ihren Lebensgenuss durch den Sieg des Moralismus eingeschränkt worden war, können diesen Prozess kaum als eine Zivilisationsentwicklung betrachtet haben.

Übersetzung: *Brigitt Steiner*

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Jämtländska möbelmålare

Av Nils-Arvid Bringéus

Maj Nodermann: Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildhuggare, hantverkare och deras produkter. Diss. English summary. Jämtlands läns museum. 1990. 295 s., ill.

I "Våra konstnärliga landskapskaraktärer" (Svenska Kulturbilder, 1931) ställer Sigurd Erixon in allmogekonsten i en rumslig kontext där landskapen får fungera som lättidentifierade regioner. Detta stod i överensstämmelse med den utställningsprincip som präglade Nordiska museet, där folkkonsten var exponerad i s.k. landskapsrum (S. Carlén, Att ställa ut kultur, 1990).

Basmaterial

Sigurd Erixon nöjde sig emellertid inte med att lyfta fram museets egna föremål utan startade fältundersökningar i olika delar av landet. Tiden medgav dock sällan eller aldrig inventeringar i egentlig mening. Denna uppgift passade bättre för provinsmuseerna. Maj Nodermanns inventering av möbelmåleriet i Jämtlands län 1959–1961, då hon själv var anställd vid läns museet i Östersund, gick ett steg vidare eftersom den dels omfattade samtliga socknar i Jämtland–Härjedalen, dels utvidgades att även omfatta arkivstudier.

Möbelinventeringen, som utgör basmaterialet för den nu framlagda doktorsavhandlingen, re-

sulterade i en dokumentation av 1 719 möbler. Men hur utfördes den och var finns bild- och intervjumaterialet? Vid tidigare mera selektiva inventeringar avbildades möbler i akvarell — bra exempel finns i Värmlands museum — men vid förf:s inventering har väl möblerna fotograferats i svartvitt, den gängse dokumentationsformen, vilken knappast gör rättvisa åt de dekorativa elementen. Färgfotografering gav helt nya förutsättningar för folkkonstdokumentationen. Det är därför betydelsefullt att omfotografering skett i viss utsträckning. De 27 färgbilderna i Nodermans avhandling är särskilt betydelsefulla för förståelsen av möbeldekoren som ju kommer mycket dåligt fram i Sigurd Erixons stora verk "Folklig möbelkultur i svenska bygder" (1938).

För de i sitt slag helt unika mönster- och brevfynden i Oviken och Lockne har förf. utförligt redogjort i tidigare arbeten. I detta hennes magnum opus får vi del av flödande materialredovisningar, men inte full inblick i arbetsprocessen och i premisserna för redovisningarna.

Problem

Inventeringen följdes av en analys i Nodermans licentiatavhandling med titeln "Målade och snidade möbler i Jämtland och Härjedalen" (1961). Här är det alltså objektivationerna — möblerna — som står i centrum. I den nu publicerade doktorsavhandlingen säges målsättningen vara att ge "en samlad bild av den jämtländska möbeltillverkningen". I titeln på avhandlingen, "Mästare och möbler", är det snarare möbeltillverkarna och möbeldekoratorerna som kommit i förgrunden. Härigenom får avhandlingen en tydligare etnologisk profil, ty etnologin är vetenskapen om människan som kulturvarelse. Jag apostroferar detta eftersom förf. inte själv markerat denna glidning som står i god överensstämmelse med den etnologiska forskningens förändring.

En huvudtes som på ett övertygande sätt underbygges är att det jämtländska möbelmåleriet under 1700-talet bär svensk rokokokaraktär och inte norsk barock- eller akantusprägel. Detta sammanhänger med möbeltillverkarnas kulturkontakter som främst sträckte sig ned mot Stockholm. I Tröndelagen var jämtlandshantverkarna snarare givare än mottagare av nya impulser.

Om problemet hade varit att klarlägga Jämtlands konstnärliga landskapskaraktär hade denna kunnat lyftas fram även ur andra föremålstyper, t. ex. de för Jämtland typiska skurna och

målade saltkaren, de målade träskedarna, dryckeskärnen och de svepta spånaskarna. De målade möblerna är förvisso ett tillräckligt stort material för en avhandling, men eftersom förf. gendriver Sigurd Erixons tes om norskpåverkan på det jämtländska möbelmåleriet — som f. ö. upprepas så sent som i Jane Fredlunds bok "Målade allmogemöbler" 1989 (s. 134) — hade också andra former av folkkonst kunnat bidra till att verifiera eller falsifiera denna tes.

I uppsatsen "Hur Sverige och Norge mötas" (1933) hävdar Sigurd Erixon att spånaskar med "Selbudekor" — en slags skrafferingsteknik — som finns i Sverige är tillverkade i Norge och importerade hit. John Granlund menar emellertid att detta är diskutabelt. "För import talar ju det gemensamma kulturområdet med gemensamma marknadsplatser, men vi ha även en del specifikt svenska utformningar" (J. Granlund, Träkärl i svepteknik, 1940, s. 227). Målade norska svepkärl med s. k. "Strildekor" finns det exempel på även i Sverige, men inte i Jämtland utan i Bohuslän. Jag nämner detta därför att det alltså redan finns en diskussion att anknyta till, som snarast stöder Nodermans slutsatser.

Mästare

Snickarna och målarna signerade sällan sina arbeten varför dessa genom jämförelser med säkert bestämda arbeten — främst i kyrkorna — måste tillskrivas de enskilda målarna. Identifikationen av de senare sker huvudsakligen med hjälp av kyrkoräkenskaperna. Samma metod har använts av t. ex. Gunnar och Karin Svahnström ifråga om kyrkligt och profant inredningsmåleri på Gotland (Måleri på Gotland 1530–1830, 1989), men attribuering av målade möbler med hjälp av kyrkoräkenskaper har hittills endast gjorts på sockennivå i Göran Gudmundssöns studie av "Möbelmåleriet i Järvsö" (Rig 1973). Redan som arbetsprestation är därför mästareregistret i Nodermans avhandling (s. 187–278) mycket betydande. Detta register rymmer även akribin för den systematiska analysen i avhandlingens korpusavsnitt.

Mästareregistret är alfabetiskt uppställt och fungerar som ett lättillgängligt uppslagsverk. Jag har räknat till 171 namngivna mästare eller verkstäder vartill kommer ett dussintal "uppkallade" mästare som efter Roosvals klassiska förebild namngivits som "Blårosaren", "Draperimålaren" osv. Ifråga om principerna för registret

hade en utförligare diskussion varit värdefull. Förf. har t. ex. sammanfört såväl snickare och bildhuggare som målare, vilka ibland men långtifrån alltid kan vara samma person. Ifråga om mera betydande hantverkare har förf. skilt på signerade och attribuerade arbeten. En viktig uppgift är att identifiera snickarna och målarna men förf. vänder sig likväl mot vad hon kallar "attribueringssjukan", d. v. s. att till varje pris pressa fram namn i stället för att nöja sig med att visa fram en verkstad eller att begagna ett arbetsnamn.

Att behandla ett så stort antal hantverkare inom ramen för en avhandling har krävt stramhet och kompression. I många fall har förf. dock kunnat hänvisa till egna tidigare publicerade förarbeten. "Mästare och möbler" utgör därför i inte ringa grad en sammanfattning av förf:s tidigare forskning. Det är viktigt att notera detta då det förklarar de katalogartade inslagen som å andra sidan underlättar användningen av avhandlingen som handbok.

En av tyngdpunkterna i avhandlingen är möbeltillverkningens och möbelmåleriets sociala kontext. Ståndspersonerna i Jämtland utgjordes främst av präster, officerare och ämbetsmän. Var på skalan finns då möbelmålarna själva? Nodermann visar att de i ekonomiskt hänseende representerade olika skikt (precis som de sydsvenska bonadsmålarna), men att de ståndsmässigt utgjort ett mellanskikt som hållits för mer än vanliga jordbrukare, men aldrig nått full likställighet med de fåtaliga ståndspersonerna. Ingen har gift sig med en prästdotter. Många hade ett förflutet inom krigsmakten — vilket är värt att jämföra med förhållandena på Gotland, där 7 av 25 målare under perioden 1650—1725 var aktiva eller avdankade militärer (Svahnström a. a. s. 67).

I stället för att konkurrera med varandra visar Nodermann att hantverkarna ingick i "ett kontaktnät av vänskap och elevförhållanden, utbyte av yrkeskunskap, recept, mallar och förlagor" (s. 151).

Genom att kyrkoarbetena medtagits både i analysen och registret har förf. strängt taget givit mer än vad man kan förvänta sig i en möbelbok. Förf. motiverar detta i målsättningen (s. 13). Hon vill härigenom inte bara få hjälp med möbelattribueringen utan också komma åt stilförmedlarna (vilka mindre lyckligt annorstädes kallas stilbildare). Excerpteringen av kyrkoräkenska-

per omfattar inte bara Jämtland utan hela Härnösands stift. Därigenom kan även andra frågor belysas som konstnärernas verksamhetsfält och nyheternas spridningstempo. Man får t. ex. en intressant jämförelse mellan nyhetsupptagningen inom kyrko- respektive möbelmåleriet. Draperiförsedda skenperspektiv uppträder i praktiskt taget alla kyrkor i Jämtland och Härjedalen från 1790, medan draperimålningen på möblerna först kan iakttas efter 1800. Det är alltså fråga om en viss eftersläpning trots att kyrkomålaren och möbelmålaren kan vara samma person.

En fråga som bort diskuteras är vad som kvalificerat en person att få komma med i registret. Varför har förf. inte begränsat sig till yrkesmän vars arbeten verkligen är kända? Nu står det på s. 17 något oklart att förteckningen upptar många namn till vilka man inte kunnat knyta någon känd möbeltillverkning "men där den dokumenterade yrkesskickligheten är av det slaget att den räckt till för sådan".

Beträffande konsekvensen i registret kan man sätta ett och annat frågetecken. På s. 215 nämns t. ex. ett skåp från Hagaverkstaden daterat 1791 "Nils Håkansson Märta Olofsdotter, Brunflo". Är det fråga om en inskription? Följande skåp i registret beskrivs som ett "svängt skåp av Hackåstypen. I antikhandeln 1980-talet". Jag hade gärna velat veta något mera om detta skåp därför att Jane Fredlund avbildar ett litet golvskåp av Hagaverkstaden med en höjd av 1,62 meter med svängd gesims "Målat för Maria Hällis Dotter Anno 1792". Är det samma skåp som upptages i registret? Jag frågar därför att det inte är vilket skåp som helst utan "ett jämtländskt mästestycke" för att citera Fredlund. I själva verket hade dekoren på detta skåp passat bättre för bokomslaget än Anders Berglins, som inte avser någon möbel utan en läktarskärm i Ovikens kyrka.

Engen beskrivning går upp mot en avbildning. Det hade därför varit värdefullt med hänvisningar från mästarregistret till tidigare i avhandlingen eller annorstädes avbildade skåp. Jane Fredlund avbildar t. ex. fem jämtlandsskåp i färg, av vilka endast ett även återges hos Nodermann. Också i Antik & Auktion liksom i auktionskataloger finns många skåp avbildade. Det hade varit bättre med hänvisningar till sådana avbildningar än rätt och slätt till antikhandeln.

Möbler

Redan ifråga om möbelbeståndet intar Jämtland en viss särställning. Kistor saknas t. ex. nästan helt. I stället spelar skåpen en stor roll och utgör hemmets praktpjäser, medan man hos de högre stånden och i borgerliga kretsar föredrog byrån som förvaringsmöbel. "Det jämtländska dubbel-skåpet" beskrivs som "ett skåp med svängd gesims och två dörrar, uppåt halvmånformat svängda. Skåpet vilar på ett underrede, med en, någon gång två lådor, uppuret av profilerade ben som markerat höjer möbelen från golvet" (s. 70). Ett annat typiskt jämtskåp är det lilla rokokoskåpet. Förf. beskriver däremot inte skänkskåpet som på ett par ställen förekommer i mästarregistret. Jane Fredlund avbildar ett utsökt vackert sådant med rokokosvängda dubbla dörrar i såväl över- som underdel. Man frågar sig hur många sådana som kan dölja sig bakom Nodermanns enkla kategori "skåp" i mästarregistret. Har sådana skåp bestämd utbredning i Jämtland? Kanske var de ändå inte så vanliga.

Förf. har penetrerat bouppteckningarna bl. a. för att få belägg för innehav av målar- och snickerredskap, men också för att få inblick i möbelinnehav (s. 15). Men de kunde också ha använts för att belysa möbelskickets förändring i Lit och Kyrkås på samma sätt som i Marianne Olssons studie av möbleringsskicket i Ydre (1962–63). Ottenjann och Wiegelmann har på basis av sådana "seriale Quellen" visat möbleringsskicket förändring i Nordrhein-Westfalen. Men jag medger dock gärna att detta inte ökat kunskapen om möbelmåleriet och mästarna.

För karakteristiken av de jämtländska möblerna hade jag önskat att förf. gjort jämförelserna med grannlandskapen något tydligare. Den svängda gesimsen på skåpen saknas nästan helt i Dalarna där den brutna i stället dominerar.

Dekor

Allmogekaraktären i det jämtländska möbelbeståndet framträder genom den målade dekoren. För skåpens del handlar det om blommor, buketter, rosetter och draperier. I den mån dekoren i övrigt behandlas så gäller den bestämda element som skenperspektiv som ger djupverkan.

Förf. skall krediteras för att hon föredrar begreppet provinskonst framför folkkonst. I de sex spalter ordförklaringar som ingår i avhandlingen finner jag dock bara ett par provinsialismer (förlåtanskap och storchskåp, d. v. s. flickskåp). Ord-

förklaringarna innehåller främst stilhistorisk terminologi. Det är begripligt med tanke på den roll kyrkoinredningarna spelar, men hänger kanske också samman med en viss benägenhet hos förf. att svänga sig med en franskspråglad nomenklatur. Jag saknar däremot den terminologi som Sigurd Erixon introducerat och som förf. även själv begagnar i sitt mästarregister.

Det som karakteriserar den jämtländska möbeldekoren före möbelindustrin är främst blommorna. Man skulle rentav kunna använda den norska termen "rosemaling" (jfr s. 154). Men blommor kan målas på många sätt. I den jämtländska rosmålningen är blommorna nästan genomgående frigjorda från renässansens blomsterurna till skillnad från vad fallet är inom dalmaleriet och de sydsvenska tuppamålningarna. I jämförelse med dessa typer av rosmålning är alltså det jämtländska modernare. Rosorna hålls samman med en sidenbandsrosett eller undantagsvis genom ett ymnighetshorn.

Hur kommer det sig då att stiliseringen så föga utmärker det jämtländska möbelmåleriet i jämförelse med möbelmåleriet i Dalarna och delvis Hälsingland? För egen del skulle jag våga framkasta hypotesen att stilisering står i nära samband med avsalutillverkning. För att sådan tillverkning skall bli lönsam måste det gå undan. Målningen blir därvid summarisk och snabb. Detta förklarar varför bonadsmåleriet i Sunnerbo blir så stiliserat. Det förklarar säkert också varför stiliseringen i så hög grad präglar de måla-de i dalamöblerna, som rentav skulle nå ut över hela landet under ett senare skede. Varken från Jämtland eller från Härjedalen salufördes möbler (s. 129). Utan att anlägga historie-materialistiska förklaringsgrunder kan man inte komma ifrån de ekonomiska faktorernas roll för produktion och konsumtion.

Eftersom Maj Nodermann är lärjunge till Sigfrid Svensson förvånar det att hon inte grundligare diskuterat ett eventuellt samband mellan ekonomiska konjunkturen, möbeltillverkning och möbelmåleri. Inte minst 1850- och 70-talen medförde ju "Nya modevindar". Anskaffning av nya möbler visade att man var med sin tid och jämtarna utmärker sig knappast för någon konservatism trots ett relativt avlägset läge i förhållande till städerna.

Nodermanns framställning genomföres i kronologisk följd fram till dess att möbelmåleriet upphör. Men jag hade gärna sett att frågan just

om upphörandet diskuterats. Var det en ren modesak eller en förborgerligandeprocess när de målade möblerna i prästgårdar och hos handelsbönderna ersattes av möbler med fanér eller fanérimitationer? Och när börjar de målade möblerna på nytt att uppskattas? Jag kan tänka mig att de inte alltid har samma placering i dag som då förf. utförde sin inventering. Var och hos vem finns de målade möblerna numera?

De målade möblerna har fått sin återuppskattning. Avlutningsraseriet tycks vara förbi. Man kan rentav tala om en revitalisering. Jag förvärvade själv för några år sedan ett avlutat jämtlandsskåp med vackra proportioner. Lyckligtvis fann jag en målare som lärt sig både blomstermålning och marmorering. Vad viktigare är, estetiken, som länge varit bannlyst inom etnologin, tilldrar sig nytt intresse. Nodermanns avhandling ligger alltså bättre i tiden idag än när hon en gång framlade sin licentiatavhandling.

Maj Nodermann har genom sin välskrivna, vackra och gedigna avhandling väsentligt ökat vår kunskap om det jämtländska möbelmåleriets och den jämtländska kyrkoinredningens form och förutsättningar före 1800-talets mitt. Som handbok får den ett värde långt utanför fackkretsarna, vilket sällan är fallet med en doktorsavhandling. Den utgör krönet på hennes nu avslutade livsgärning som museiman. Men den innebär ingen slutpunkt för hennes forskning. Det är glädjerikt att Maj Nodermann redan gjort betydande förarbeten inom ett annat område nämligen det äldre vägg- och bonadsmålneriet i övre Sverige.

Jan Garnert: Ljus och kraft. Historien om Hälsinglands elektrifiering. Carlsson Bokförlag i samarbete med Gävleborgs läns museum, AB Hälsingekraft och Nordiska museet. Stockholm 1989. 320 s., ill.

I Jan Garnerts bok *Ljus och kraft* är det människans verksamhet som står i centrum. Två huvudteman behandlas. Först och mest centralt är elkraftens användning och utnyttjande. Här har olika inriktningar varit viktigast vid olika tidpunkter, och det medför att det är den industri-

ella utvecklingen som behandlas för perioden 1890–1930, jordbrukets elektrifiering 1920–1950 samt hushållens elektrifiering från 1930-talet och framåt. För det andra behandlas produktionen och distributionen av elkraften. JG urskiljer olika perioder, alltifrån de små kraftstationernas tid på landsbygden och industrins egna kraftstationer, via större särskilda kraftbolag, kommuners och städers elverk till dagens rikstäckande system för eldistribution.

Boken är en studie i teknisk förändring, men med betoning av de sociala, ekonomiska och kulturhistoriska sammanhangen. JG lutar sig mot ett par välkända etnologiska angreppssätt: studierna av innovationsförlopp och spridning (Sigfrid Svensson) och ett senare om sambanden mellan människans materiella omgivning och hennes kultur i mer immateriell mening (Anders Björklund, Barbro Bursell och Billy Ehn). I Ljus och kraft är det dock mera fråga om elens introduktion och människornas därmed förändrade förhållanden, än om hur människors agerande formas av deras arbetsplatser och arbetsvillkor. Elens användning för belysning står i centrum.

Perspektivet pendlar mellan närmiljön och övergripande samhällsliga strukturer, dock med en mycket tung förankring i konkreta beskrivningar av det dagliga livets förändringar. Det är motiverat med hänsyn till storskalighetens nödvändighet för elanvändningen. Det är rimligt att uppfatta boken som en föregripande översikt till viss del. Bokens innehåll har lyfts ur JGs pågående avhandlingsarbete kring elektrifieringens historia, med tonvikt på belysningens betydelse.

Att skriva en historia om elektriciteten från dessa utgångspunkter innebär att på ett omfattande sätt ställa sig vid sidan av utvecklingen och studera den genom "forskarens glasögon". En stor svårighet är att så många av de konsekvenser som elens introduktion medförde, för oss nu levande är så givna och självklara, att de helt enkelt är osynliga. I ett spännande inledningskapitel behandlar JG mycket elegant och inlevelsefullt hur det kunde vara.

I Sverige introducerades elektriciteten 1876 vid ett par sågverk, ett i Dalarna (Näs) och ett i Hälsingland (Marma). Då tändes för första gången elektrisk utebelysning i form av bågglampor. En omfattande och många gånger besvärlig utveckling hade tagit sin början. För inomhusbelysning dröjde det ännu några år innan glödlampan kunde introduceras, fr. o. m. 1881 i Sverige. På

landsbygden var Delsbo-bonden Anders Norell först med el 1887.

Bland de viktigaste skälen till att införa eldrift var just belysningen och de därmed sammanhängande möjligheterna att på ett helt annat sätt än tidigare förlägga arbetstiden, samt att det var en väg att minimera risken för brand. De gamla belysningsätten fick inte sällan kännbara konsekvenser när elden följde i dess spår. Att belysningen kom först förklaras också av att kraften från de tidiga likströmgeneratorerna inte kunde distribueras längre sträckor med bibehållen effekt. Först efter växelströmmens införande öppnades möjligheterna för maskinspridning.

Traditionsfaktorn hade en stor betydelse för spridningen av små elstationer på landsbygden. Det finns ett samband mellan tidigt utnyttjande av vattenkraft och utnyttjande av elkraft. Så var fallet också i Hälsingland. Bland förutsättningarna fanns ekonomi (linodling och skog), vattenkraftskunnande och information om den nya tekniken.

I begynnelsen var det lokala initiativ och behov som styrde utvecklingen. Ofta var det bönderna som påverkade viljan att investera i elektriciteten. En särskild påtryckning på denna vilja utgjorde första världskriget eftersom importsvårigheter och ransoneringar då medförde en energikris. Små "bondbolag" svarade för driften på olika håll, nu inte bara för belysningsbehov. Ofta användes undermåligt material i brist på annat. Man kan säga att "arvet från den gamla bondekulturen (skrotades) för att få elektricitet", när gamla kopparkärl blev till koppartråd. Det som under krigsåren byggts upp med lånefinansiering och undermåligt material fick efter kriget bytas ut med dyra avgifter, reparationer och ekonomiska svårigheter som följde.

För industrin innebar elektriciteten förstås många fördelar. Med växelströmmen kunde mekanisk rörelseenergi utvecklas. Industriernas etableringsplatser blev friare, närheten till vattendrag var ej längre nödvändig. Tidig blev elens införande i den grafiska industrin. Men den fick snabbt betydelse även inom grenarna järn, verkstad och papper. Den gamla medborgerliga plikten att samla lump för papperstillverkningen försvann i och med den elkrävande massaindustrins intåg, i Sverige från 1857. Att investera i egna kraftstationer var lönande, ej förbrukat över-skott av el kunde säljas.

Men det är med elektricitetens genombrott i

städerna som eldistribution i stor skala skulle bana väg för en elektrisk livsstil och påverka rumsuppfattningen hos stadens människor.

Elektrifieringen blev snart en politisk fråga. Dels gällde det rätten till strömmande vatten. Dels hur landsbygdens sociala, ekonomiska och kulturella nivå i relation till städer och industriella centra skulle se ut. Jordägarna var ofta bönder, mot vilkas traditionalism och självhushållning stod kraftbolagens annorlunda natursyn. Naturen skulle byggas om för att passa till industrins behov. För kraftutbyggnad fordrades uppköp av vattenrätter. Här uppstod en konflikt. En ny vattenlag kom till stånd som åsidosatte den enskilda människans rätt för allmänna intressen. Då var synen på naturen mer materiell. Naturen var en resurs som skulle utnyttjas. Idag är det åter annorlunda. Nu motsätter man sig ofta t. ex. utbyggnaden av älvar. Denna svängning kom ca 1950. En orsak till detta kan vara semesterlagstiftningen: naturen behövs nu som en rekreationsplats för stadens utarbetade människor. Detta speglas i samtida tidningsdebatter och i skönlitteraturen.

I jordbruket fanns före elektricitetens införande endast få verkligt arbetsbesparande maskiner. Det är ingen överdrift att påstå att elektriciteten innebar en omvälvning. Med flexibla elmotorer kunde tunga transporter av bränsle undvikas och drivkraften kunde placeras friare med hänsyn till det arbete som skulle utföras. Men var det så att den egna arbetskraften var tillräcklig, då dröjde man hellre med att investera. I linje med böndernas vana att betrakta konsumtion var man försiktig med utgifter. En viktig orsak var också de ekonomiska svårigheterna under 1920- och 30-talen. Vanligt var samägande mellan olika gårdar av nya maskiner, en faktor viktig att tänka på om man vill studera spridningen av ny teknik enbart utifrån företagets försäljningsstatistik.

En annan orsak till dröjsmål med investeringar i elektriska maskiner var distributionsnätets otillräckliga kapacitet. Transformatorerna orkade helt enkelt inte med att många maskiner fanns i drift samtidigt. Detta medförde att gamla mönster i jordbruksarbetet levde kvar ännu en tid: samarbete i lag om en elmotor eller gemensam tröskning där kvinnorna tillsammans ordnade med förtäring.

De områden dit elektriciteten nådde först var de traditionellt manliga sfärerna. Kvinnans dagliga arbete, t. ex. att pumpa upp vatten, elektrifier-

rades senare än tröskningen, denna manliga syssla som varade under en begränsad tid varje år.

I hemmet var det vanligen strykjärnet som först gjorde entré av de elektriska apparaterna, åren kring 1910. Samtidigt kom dammsugaren, som dock inte slog igenom i så många vanliga hem. Andra tidiga områden var tvätt (det dröjde dock innan de helautomatiska maskinerna kom) och kylskåp. Frysboxen är ett exempel på att spridning av innovationer kan ske i snabbare takt på landsbygden än i städerna. Från början anskaffades och utnyttjades de här maskinerna ofta i föreningsform. Det skulle dröja till 1950-talet innan de blev standard hemma hos folk. JG har följt hur reklamen har avspeglat denna utveckling. En färgsprakande exposé av reklambilder visar på några av de värderingar eller tanke-mönster som var utmärkande för tiden. Elektrisk matlagning var central i reklamen sedan slutet av 1910-talet. Förutsättningarna för detta var att det fanns en tillräcklig elkapacitet, ett lägre elpris i relation till bl. a. gaspriset och det tekniska utförandet av spisar. Området var viktigt för elproducenterna, bl. a. av konjunkturskäl som en motvikt till industrins behov. Elproducenterna behöver stor och relativt jämn efterfrågan. Elström kan inte läggas på lager som vilken annan konsumtionsvara som helst.

Att det ändå dröjde till 1950-talet innan hushållen skaffat sig den utrustning som idag anses självskrivna beror bl. a. på hushållsarbets "osynliga" karaktär. Men utvecklingen talade för el i hushållet: antalet hembiträden minskade, fruarna arbetade i allt större utsträckning utanför hemmet. Samma mängd arbete måste klaras av på mindre tid. El var därför en viktig förutsättning för att kvinnorna skulle kunna arbeta utanför hemmet.

Från början förekom blandade organisationsformer för kraftproduktionen. Efter hand utvecklades samarbete av olika slag och på 1930-talet hade en form som liknar dagens utvecklats. Gotland tillhör de senast elektrifierade landskapen. Fr. o. m. 1940-talet kunde de mindre kraftbolagen knappast följa med i den allt snabbare tekniska utvecklingen, bl. a. fas- och spänningsförändringar. Nu upphörde samhällets stöd till de småskaliga lösningarna, och en hel del bolag avslutade sin verksamhet. De hade inte sällan tillkommit som en lösning under en krissituation och saknade permanenta lösningar. Efter 1950 kvarstod staten, de privata storbolagen och de

kommunala elverken. En ny epok hade inletts. Samarbetet mellan stora och små elproducenter var en av orsakerna till att hela producent-kedjan inte blev förstatligad i Sverige.

Hur har då det elektriska ljuset påverkat människan som kulturvarelse, hennes tänkande, syn på tillvaron, hela hennes världsbild? Anpassningen till det nya gick oerhört fort. Det var vanligt att det allra första tillfället fastnade i minnet, ofta knutet till julen — ljusets högtid i vintermörkret — men fortsättningen trivialiserades snart. Numera är levande ljus mer stämningsskapande och mysiga än det självklara elljuset.

Såväl tidsuppfattning, sexualvanor och folklore har påverkats av denna omvandling. Förr styrde solljuset människors dygnsrytm, med varierande längd på arbetsdagen mellan sommar och vinter. Sverige saknade långt in på 1800-talet en standardtid. Först fr. o. m. 1879 infördes en sådan för att järnvägar och telefoner och annan kommunikation skulle fungera. Industrin är inte längre beroende av dagsljuset för sin produktion. Nu kan det arbetas i skift dygnet om och kommunikationerna, t. ex. bilismen, klarar sig även utan dagsljuset.

En av många orsaker till den minskade nativiteten i Sverige under 1900-talet är elektrifieringen. Makar tillbringade förr helt enkelt mer tid tillsammans i sängen och inte alltid av trötthet. Man gick till sängs för att det var för mörkt att sitta uppe. Med elektrifieringen har det blivit mera uppesittarkvällar framför TV:n. Ett stöd för detta antagande är födelsestatistiken efter elransoneringen 1970.

Belysningen inomhus påverkar sinnena. Borta är alla mörka vrår, och sittandet är inte bundet till en enda ljuspunkt. Ljuset ger en annan rumsuppfattning, även utomhus med gatubelysningen. Den gamla folktrons alla väsen, vättar, tomtar och troll var delvis beroende av det ellösa samhället. De mörka utrymmena var en del av förutsättningen för deras existens.

JGs framställning i Ljus och kraft bygger främst på de något större kraftbolagens arkivmaterial och olika viktiga statliga kommittéers arkiv, reklammaterial, tryckt litteratur och pressklipp. Men även intervjuer, frågelistsvar och privata dagböcker. Resultatet har blivit en synnerligen tilltalande läsning, beroende på JGs fina förmåga till sammanställning av sitt material och sin vidsynthet kring detta. Väl kommenterade illustrationer förhöjer värdet. Inte minst visar JG

goda exempel på hur reklamaterial kan utnyttjas, och hur viktigt det därmed är att sådant material bevaras i företagsarkiven.

Det finns många ändar att nysta i och många fält öppna för forskning i vid mening. Det är viktigt att man från övergripande kulturmiljövårdande instanser tar tag i detta område, t. ex. från museihåll. Och så börjar nu ske. Ett bland flera initiativ är det nyligen startade projektet Bonde-*minnen* vid Nordiska museet. Syftet här är att samla in folks minnen från 1900-talets jordbruk kring tre teman där jordbrukets elektrifiering är ett. Insamling av minnen och även arkivmaterial och föremål från lokala elföreningar och t. ex. frys- och tvättföreningar är en förutsättning för att detta viktiga område skall kunna ges en uttömmande behandling på sikt.

Anders Perlinge

Sören Jansson: Matvanor och hälsomedvetande. En studie av ensamboende ungdomar. OSJ Förlag. Uppsala 1990. 131 s.

Sören Janssons bok "Matvanor och hälsomedvetande. En studie av ensamboende ungdomar" utgör huvudredovisningen av ett projekt vid institutionen för hushållsvetenskap vid Uppsala universitet. Projektet kallas "Matvanor och livsstil: En tvärvetenskaplig studie av unga enpersonshushåll" och har pågått mellan 1988 och 1990. Det ingår i ett större forskningsprogram om livsmedelskonsumtion i dagens Sverige, och vad man här främst intresserar sig för är inte *vad* människor äter utan *varför* de väljer en viss sorts mat, vilka värderingar de har, vad de som konsumenter förväntar sig o. s. v.

Det har sedan andra världskriget skett en avsevärd försämring av svenskarnas matvanor, vilket fått till följd att folkhälsan blivit ett allt större problem. Trots att Socialstyrelsen genomfört olika kampanjer och satsat på informationsspridning för ett bättre kosthåll äter svenskarna i genomsnitt fortfarande alltför mycket fett, för lite fiber och på det hela taget alldeles för näringsfattig mat. Den upplysande verksamheten har fått positiva resultat i den mening att de flesta människor idag vet att viss mat är bättre än an-

nan ur näringsssynpunkt, och många är också införstådda med sambandet mellan kosthåll och olika sjukdomar. Trots detta har dock själva matvanorna inte förändrats utan svenskarna fortsätter att äta vitt bröd, gräddsåser och alldeles för lite grönsaker.

Sören Janssons rapport handlar om hur, vad, när och på vilket sätt ensamboende ungdomar i 20–25 årsåldern äter. Referensgruppen utgörs av 90 personer i Uppsala jämnt fördelade mellan studenter, välutbildade tjänstemän vid en läkemedelsfabrik och anställda på televerket. Den senare gruppen består av människor med mycket olika arbetsuppgifter och -tider men med det gemensamt att de flesta har högst tvåårig gymnasieutbildning. Alla grupperna består av lika många kvinnor som män.

Som titeln anger handlar rapporten dels om matvanorna i sig, dels om konsumenternas kunskap om mat och hälsa. För att börja med det senare visar det sig, inte helt överraskande, att medvetenheten om vad som är "bra" respektive "dålig" mat även i denna grupp är mycket stor. Alla är införstådda med att fettkonsumtionen bör minska och de fiberrika produkterna få större utrymme men de flesta bryr sig inte särskilt mycket om det. Detta förklarar Jansson med att kostnader och vinster inte står i proportion till varandra. Vinsterna (en god hälsa längre fram i livet) väger inte upp kostnaderna (försaker i nuet av det som är gott men inte nyttigt). Är man i 20-årsåldern tycks hälsoproblem i ålderdomen alltför fjärran för att kännas angelägna att förebygga redan nu. Det är bara när vinsterna är direkt iakttagbara, t. ex. vid magproblem eller övervikt, som man lägger om kosten.

Jansson visar också, att den oro, som allt fler människor idag ger uttryck för vad gäller kemiska bekämpningsmedel i matproduktionen, kan delas upp i å ena sidan sådan som rör människosläktet som helhet, och å andra sidan sådan som rör den egna personen. Med detta synsätt blir det paradoxala förhållandet att de flesta människor som, åtminstone enligt flera undersökningar, är oroliga för giftiga tillsatser ändå inte konsekvent köper biodynamiskt odlade och/eller kontrollerade produkter mer begripligt: det de oroar sig för är vad detta på sikt kan innebära, medan de för egen del inte känner sig bekymrade.

Vad gäller matvanorna visar sig ungdomarna i studien äta lite grönsaker, många färsrätter och

oftast minst ett varmt mål lagad mat om dagen. Kvinnorna äter oftare gemensamma måltider i hemmet, studenterna har oregelbundna vanor och många av männen anser att det behövs två lagade mål varje dag. En intressant fråga är vad matvanorna i barndomshemmet haft för inflytande, och här står klart att det lika ofta är så att vissa vanor följer med till det egna hushållet som att de genast läggs om när man blir ensamboende: antingen fortsätter man med helmjölken för att man alltid druckit den eller så dricker man i fortsättningen enbart lättmjölk. Något tydligt samband finns alltså inte och inte heller någon uppenbar orsak till varför det blir på det ena eller andra sättet.

Intressant är också vilken betydelse den sociala tillhörigheten har, d. v. s. om tjänstemän äter annorlunda än arbetare? Jämför man de tre grupperna visar sig televerkarna föredra färsrätter, helt fläsk och korv medan tjänstemännen och studenterna visserligen också äter färs och helt fläsk men även pasta med sås (annan än köttfärs-sås), pizza och varma smörgåsar. Däremot står sällan korv på meny, och i den tabell med elva rätter som redovisas har de dessutom betydligt fler "övriga rätter" angivna. Delar man däremot in alla personerna efter föräldrarnas yrken blir skillnaderna betydligt mindre och i ett par fall t. o. m. omvända. Jansson menar att en förklaring kan vara att det är den egna yrkes- och sociala positionen som är det avgörande och inte barndomen men han anser sig inte kunna dra några slutsatser av detta. Jag hade nog hoppats på en vidareutveckling av resonemanget, eftersom resultaten är en aning oväntade.

Den troligaste förklaringen till att ungdomarnas matvanor skiljer sig så markant från andra grupper är att de är ensamboende och är det frivilligt. Vanorna är anpassade till denna situation och måltiderna har inte alls samma betydelse som i familjehushåll, där de har en gemenskapsfunktion och är mer symboliskt laddade. Att de kommer att få det även för ungdomarna längre fram i livet märks genom att de som har fast sällskap lägger ner betydligt mer tid och energi på matlagningen när pojck-/flickvännen är närvarande.

De resultat som redovisas är inte speciellt överraskande, och som 25-årig ensamboende student känner jag igen mig i materialet. Min grönsakskonsumtion tycks dock ligga betydligt över det "normala" men det gäller i och för sig

chokladen och kaffet också. Vad jag tycker är lite förvånande är att Sören Jansson inte diskuterar tillgången på frysbox, eftersom detta rimligen måste påverka matvanorna. Han skriver att en orsak till att ungdomarna äter mer grovt bröd än andra grupper är att detta håller sig färskt längre och därför passar ensamboende. Konsumtionen av en viss sorts bröd är inte det enda som betingas av förvaringsmöjligheter eller snarare bristen på sådana. Åtminstone för dem som bor i studentbostäder är framför allt frysutrymmena synnerligen minimala och man får vara glad om man får plats med mer än ett paket fiskpinnar och en överbliven portion risotto i frysfacket. Åtminstone för min del hade en frys medfört annorlunda matvanor.

Eftersom resultaten som framkommer känns tämligen förutsägbara, och jag har svårt att tro att det enbart skulle bero på att jag själv tillhör gruppen ensamboende ungdomar, fråga jag mig om rapporten egentligen är särskilt relevant? Varför är det intressant att vetenskapligt fastslå vad ungdomar äter respektive inte äter? Svaret måste väl bli att rapportens betydelse ligger i att den ska jämföras med de studier av andra grupper, som ingår i forskningsprogrammet om livsmedelskonsumtion i Sverige. Jansson drar ibland paralleller till och visar på motsatta förhållningssätt bland en äldre grupp ensamboende, vilka han tidigare gjort en liknande studie av, och det är i jämförelse med dessa som ungdomarnas vanor blir intressanta. Rapportens värde ligger alltså i att den inplaceras i ett större sammanhang.

Att göra timslånga intervjuer är ett vanligt etnologiskt arbetssätt och det är på sådana studien bygger. Även om sådana oftast har formen av ett samtal är flertalet frågor formulerade i förväg och det hade varit intressant att som läsare få ta del av *vilka* frågor som ställdes (och inte ställdes). Inledningsvis nämner Jansson att intervjuerna följdes upp med näringsfysiologiska kostregistreringar där informanterna under fem dagar noterade var, när och vad de åt. En del avböjde dock denna medverkan och man frågar sig genast varför? Vilken inställning hade informanterna till undersökningen? Tyckte de överhuvudtaget att det var någon mening med en studie som denna?

Det som gör att jag ändå tycker att hela undersökningen framstår som ganska etnologisk är att den står relativt isolerad från annan etnologisk forskning inom samma ämnesområde. Mat-

och kostforskarna vid såväl svenska som utländska institutioner är mycket aktiva och många spännande resultat presenteras med jämna mellanrum. Jansson menar att det inte finns några direkta förebilder inom den interaktionistiska skolan, som han ansluter sig till, vad gäller den gren av etnologin som arbetar med mat och kosthåll, men är det egentligen något skäl för att bortse från den i det närmaste helt och hållet? Även om rapporten inte i första hand riktar sig till andra etnologer, så är ju dess författare själv etnolog och bör vara väl insatt i den forskning som bedrivs inom detta område. Att då inte dra nytta av den samlade etnologiska kunskapen utan hämta den mesta inspirationen från andra discipliner finner jag lite märkligt.

Charlotte Hagström

Per-Arne Karlsson: Järnbruken och ståndssamhället. Institutionell och attitydsmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770. Diss. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 25. Stockholm 1990. 293 s., ill.

Efter den nästan explosiva utvecklingen av den svenska järnhanteringen med hyttor för tackjärn och smedjor för stångjärn — länge landets främsta exportprodukt — under 1600-talet och första delen av 1700-talet, följde en stagnation efter århundradets mitt. Denna hade sin grund, har det hittills antagits, bl. a. främst i en av bruksägarna och Bergskollegiet genomförd frivillig begränsning av tillverkningen för att genom minskat utbud upprätthålla tillräckligt höga exportpriser. Den stärktes också genom av riksdagen beslutade förbud mot utökning av järnbrukens kapacitet och grundandet av nya. Därefter vidtog för dem en lugn period till århundradets slut och början av nästa, innan nya metoder och ökad konkurrens gjorde slut på de gynnsamma villkoren.

Begränsningar hade dock redan tidigt införts på grund av stigande lönekostnader för brukens kolanskaffning och körslor av kringliggande bygdens allmogebefolkning, och tidigare än så hade i olika smidesförordningar stadgats hur mycket

varje bruk fick tillverka och var det skulle ligga med hänsyn till skogstillgång och närliggande anläggningar, en markant planhushållning alltså. Senast har K. G. Hildebrand i sin utmärkta "Svenskt järn", också i Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie nr 20, 1987, redogjort för detta, liksom dessförinnan Heckscher, Boëthius m. fl.

Men denna stagnation på 1700-talet var, som Per-Arne Karlsson hävdar i sin nyligen framlagda doktorsavhandling, inte helt frivillig, trots det rationella motivet att hävda priserna. Utländskt järn, framför allt från Ryssland och stenkolsbaserat koksjärn hos huvudimportören England, blev alltmer besvärande. Men det nya i avhandlingen är det kraftiga betonandet av de inhemska hindrens tillväxt med växlande motivering och från olika parter.

Förf. skildrar fint järnindustrins uppbyggnad med främst Bergskollegium från 1637 som styrande statligt organ med landets uppdelning i bergslager, där gruvor och hyttor hade sin plats, i regel drivna av bergsmän, tillhörande allmogeståndet, medan stångjärnshammare och bruket, ofta i kapitalstarka ståndspersoners och stadsköpmäns ägo, till stor del lades utanför dessa, "på landet", eller i varje fall så långt bort att konkurrens om råvaror, främst kol, och arbetskraft ej skulle uppstå. En sådan klar uppdelning mellan bergsmännens tackjärnsproduktion och brukens stångjärnshamring förordades ivrigt av Bergskollegium, och stundom beslöts t. o. m. rivning av existerande bergsmanshamrar. Men i stället kom bruket i konflikt med bönderna och landsbygden i stort och ibland med de obetydliga städernas borgare. Och omkring 1730, menar förf., att det tidigare gynnandet av bruket från stat och den allmänna opinionen alltmer började försvagas. Redan 1724 beslöts att den tillåtna stångjärnsproduktionen skulle begränsas till vad som upptogs i 1695 års hammarskattelängd, 1747 förbjöds anläggning av nya hammare och 1784 t. o. m. möjligheten att ansöka därom, om det inte skedde genom byte med andra bruk, vilket också sattes i fråga liksom flyttning till skogrika delar av landet norröver. Även priset på tackjärn och träkol reglerades av myndigheterna.

Värmland hade redan 1695 de flesta hamrarna i landet, 84 stycken, med en produktion om nära 40 000 skeppund, vilken siffra trots nämnda restriktioner 1748 ökat till ca 65 000, men den

utvecklingen var närmast ett undantag. Detta landskap var dock länge ledande i landet liksom Sverige var det i Europa.

De nämnda restriktionerna hade, menar förf., mindre sin grund i omtanke om brukens lönsamhet och bestånd utan främst i allmogens protester mot bergsbruket i stort, framför allt i jordbrukets och övriga näringars behov av arbetskraft. Skatteköp av kronojord, som förr varit lätt för bruken blev nu en konfliktorsak gentemot bruksägarna. Risken för brist på skog för tillmaking vid gruvorna och kolning för hyttor och bruk påtalades ständigt, men var såsom andra forskare påpekat (Gösta Wieslander 1936 m. fl.) närmast en fix idé, i vissa fall en negativ förvändning mot järnhanterings utbredning. Kolböndernas produktion var f. ö. länge knuten till bestämda bruk, men vid 1700-talets mitt blev oppositionen häremot allt starkare. Bönderna ville naturligt nog sälja till dem som betalade bäst, men kunde ofta genom förslag eller kontrakt knytas till bruken. En liknande utveckling visade stångjärnssmederna och deras arbete för sina huvudmän brukspatronerna, såsom avlöningstvister, förda inför bergstinget med bergmästaren som ordförande, visar. En friare attityd mot myndigheter och tidigare regler blev alltmer påtaglig. Bergstingets och bergmästarens domstolskaraktär fick vika för de allmänna häradsrätterna även i rena bergslagsmål, och i högre instans Bergskollegium för Kammarkollegium. Eller med förf:s rubricering: från omkring 1730 fick bergslagshushållningens intressen vika för allmänhushållets med social stabilitet framför ekonomisk tillväxt som mål.

Allt detta är intressanta och nya påpekanden, men likväl kan man inte bortse från att både Bergskollegium och det 1747 bildade Jernkontoret nog så ivrigt hävdade samma linjer i brukens ekonomiska intresse, kanske främst på grund av ökade priser på kol och körslor. 1784 års förbud hade just Jernkontorets önskemål som bakgrund, och Bruks societeten, dess "styrelse", hemställde t. o. m. att "K. Majt i för närvarande och tillkommande tider skulle det årliga stångjärnssmidet i riket hållas inom nuvarande skeppund".

När avhandlingens underrubrik är "Institutionell och attitydmässig konflikt" är det inte utan skäl, men när det från brukens sida blev så måttliga protester mot ovan nämnda och andra liknande hinder för en ohämmad utveckling, säger

ju detta en del. Konflikten torde i viss mån ha rört sig om revirtänkande och statusfrågor, nog så viktiga i alla samhällen, något som ju f. ö. kan intolkas i begreppet "attitydmässig" i rubriken. Enligt förf. tog bruksägarna också alltmer hänsyn till andras intressen, en anpassning till dåtida politiska realiteter, så att säga. Men just detta berikar ju den historiska bilden, och är därför liksom avhandlingen som helhet ett värdefullt tillskott i den omfattande litteraturen om vår så betydelsefulla järnhanterings uppgång och problem. Inte minst de många konkreta exemplen på domstolsutslag i olika instanser gör framställningen levande. Dock understrykes knappast det belysande faktum att denna rörelse t. ex. i Värmland, det ledande landskapet, totalt sysselsatte blott ca 3 procent av dess befolkning, liksom det attitydmässigt upplysande uttalandet, att även för bruksanknutna skaldar såsom Tegnér och Geijer är "järnet i deras poesi en viktig symbol men mognande sädesfält en långt viktigare" (Victor Svanberg). De ofta växlande konjunkturen för järnet berörde alltså blott en ringa del av Sveriges folk, för vilket jordbruket och djurhållningen var den allt överskuggande näringskällan. Detta gällde långt in på 1800-talet och inte ens "den stora bruksöden" vid dess slut ledde till allmän katastrof, medan missväxtår och den stora folkökningen blev förödande med bl. a. emigrationen som följd. Nå, boken har sin gräns vid 1770, så dessa moment har förf. inte haft anledning att beröra.

Tilläggas kan att boken trots det komplicerade ämnet har en sällsynt god sammanfattning på engelska liksom ett vackert omslag i färg med en porträttmålning av Roslin över familjen Jennings, genom sitt handelshus ägare till bl. a. Forsmarks och Gimo bruk.

Gösta von Schoultz

Boris Engström och Bertil Palm: Hälsning från Öland. En rundtur med gamla vykort. Carlsson Bokförlag. Stockholm 1990. 192 s., ill.

För dagens svenskar står Öland som en symbol för sommar, sol och exotism inom landets gränser — men så har det inte alltid varit.

I en tidigare kulturartikel har fil dr Bertil Palm behandlat omvärldens förändrade syn på hemön Öland under rubriken "från hackkyckling till kelgris". Detta är ett bra uttryck för utomstående syn i ett sekellångt perspektiv. Ännu när Adrian Molin 1930 skrev sin märkliga bok *Landskapskynnen* sammanfattar han kapitlet över Öland och Gotland i följande mörka färger: "Våra Östersjööar tillhöra icke våra progressiva bygder; de ge oss icke anledning till stolthet över vare sig ekonomiska eller kulturella prestanda." Dessförinnan hade han beskrivit Öland som ett ålderdomshem lidande av sviterna efter emigrationen, avsigkommet, omodernt med det nya mest halvdant och som en förvisningsplats för fastländska ämbets- och tjänstemän.

Som en motbild till denna beskrivning kan nämnas att från 1860-talet har välbärgade stockholmare och kalmarbor upptäckt Ölands natur och klimat men framför allt Borgholms attraktion som kurort. Den nya bebyggelsen kom även att återspegla detta kulturmöte. I början av vårt sekel upptäcktes även öns landsbygd.

Samtidigt som denna överklassurism till Öland ökar börjar på 1890-talet vykortshälsningar att sändas. Dessa kort är i dag en viktig kulturhistorisk källa från en tid när vår gamla bondekultur mötte en ny tid och fick direktkontakt med den tidens turism. Det är alltså en tacksam uppgift att skildra Ölands kulturhistoria på vykort och resultatet av Boris Engströms och Bertil Palms samarbete har blivit mycket lyckat — berömmet omfattar även Carlssons Bokförlag som fått ytterligare ett större, välgjort arbete till en mångsidig produktion. I boken ges goda avbildningar av 270 vykort från 1890-tal t. o. m. 1920-tal. Boken är sockenvis upplagd vilket bl. a. är tänkt att betona befolkningens starka sockenkänsla.

Kyrkor, hamnar, järnvägsstationer, hotell, industrier och väderkvarnar var tidigt omtyckta motiv medan t. ex. bymiljöer och fornlämningar var sällsynt på korten före 1920-talet. Många av dem har utgivits på förlag i Kalmar och på Öland

men boken innehåller även 50-talet privatvykort ur små upplagor föreställande den egna gården osv. Ett antal färgkort från 1910-talet och framåt kompletterar urvalet. Kortet härstammar i första hand från privata samlingar men även hembygdsföreningar och museer har anlitats.

Ölandssångens inledningsstrof passar väl in på boken då det är "fagra sommarlandet, vindarnas och solens ö" som i huvudsak skildras. Motstrofen "här är karga vinterlandet, stormarnas och fåkens ö" visualiseras genom 10-talet bilder visande t. ex. vinterliggare i Sandviks hamn på 1920-talet, snöskottare i Hulterstad 1929 och ångbåt i ett isbelagt Kalmarsund. Mot bakgrund av vad som sagts är det naturligt att de "stora" sevärheterna kring sekelskiftet förs fram, såsom Borgholm med slottsruinen, den 1906 färdigställda Solliden, den samma år invigda järnvägen och öppnade folkhögskolan.

Det finns en mångfald bilderböcker från våra stora öar i Östersjön men vad som gör denna bok till mer än en sådan är Bertil Palms texter som stundom är ytterst detaljrika och nära kopplade till bilden men som i andra fall ger de stora sammanhangen. Detta senare gäller t. ex. skildringen av kvarnarna. Kring mitten av 1700-talet ökade antalet väderkvarnar starkt då det blev sed att varje verklig bonde skulle ha sin egen husbehovskvarn. De stora kvarnarna av holländsk typ kom inte till ön förrän under 1800-talets senare del. Då uppfördes t. ex. den på ett par bilder återgivna stora kvarnen i Sandviken — den nybyggdes inte får vi veta utan skeppades till ön från Småland där den rests i Vimmerby 1856. Från 1920-talet upphörde man fortlöpande att mala i väderkvarn och i dag står ca 350 väderkvarnar kvar som mer eller mindre underhållna kulturminnen.

Som slutord vill jag framhålla att den nyutkomna boken är väl värd att anskaffas av många skäl. Den ger en inspirerande bild av och ingående kunskap om en ö som med Palms metafor i dag mycket väl kan kallas för "kelgris" — dock delvis ihjälälskad — men det är en annan historia.

Kurt Genrup